

Військова юстиція в Україні

ЗЕЛЕНА КНИГА

Відповідно до внутрішніх стандартів Лабораторії законодавчих ініціатив щодо підготовки аналітичних документів, зокрема, Зелених / Білих книг, Тіньових звітів тощо, які спрямовані на неупереджене та об'єктивне інформування суб'єктів ухвалення рішень, у поточній редакції цього документу колектив його авторів не зазначається. Це потрібно для того, щоб уникнути маніпуляцій і перекручень та щоб аналітичний документ сприймався виключно через своє змістовне наповнення.

За результатами опрацювання цього документу цільовими аудиторіями, а також після отримання відповідного зворотного зв'язку, колектив авторів буде зазначений, а документ — оновлений.

Звіт пройшов peer review таких експертів:

Маркевич Анатолій Миколайович

Колишній військовий прокурор з 25-річним стажем роботи в органах військової прокуратури, полковник юстиції у відставці, Почесний працівник прокуратури, нині адвокат, проректор Київського університету права Національної академії наук України

Калужна Оксана Михайлівна

Львівський національний університет імені Івана Франка, кандидатка юридичних наук, доцентка кафедри кримінального процесу і криміналістики, адвокатка

Copyright © 2024 Парламентський центр та Лабораторія законодавчих ініціатив.
Всі права захищені

Цей аналітичний документ підготовлено в рамках проєкту «Парламентська підзвітність сектору безпеки в Україні (PASS Ukraine)». Фінансова підтримка була надана Програмою розбудови миру та стабілізації Міністерства закордонних справ, торгівлі та розвитку Канади (PSOPs). Жодна частина публікації не може бути відтворена, збережена в пошуковій системі або передана в будь-якій формі і будь-якими засобами, електронними, механічними, шляхом відеозапису або іншим чином, без попереднього дозволу Парламентського центру й Лабораторії законодавчих ініціатив.

Погляди, які викладені у цьому документі, не обов'язково відображають погляди Міністерства міжнародних справ Канади (GAC).

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	5
Вступ	6
Розділ 1. Система військової юстиції у світі та в Україні	10
1.1. Функції, принципи і цінності органів військової юстиції	10
1.2. Система військової юстиції у світі	15
1.3. Система військової юстиції в Україні: генеза	27
1.4. Діюча система військової юстиції в Україні: загальна характеристика	34
Розділ 2. Структура і повноваження окремих органів системи військової юстиції. Суди, які розглядають справи про військові правопорушення	36
2.1. Суди, які розглядають справи про військові правопорушення	36
2.2. Спеціалізована прокуратура у сфері оборони	38
2.3. Органи досудового розслідування військових кримінальних правопорушень	41
2.4. Військова контррозвідка	47
2.5. Військова служба правопорядку у Збройних Силах України	48
Розділ 3. Проблеми створення нових органів системи військової юстиції та військових судів	51
3.1. Військова поліція	51
3.2. Орган досудового розслідування державного органу спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України	58
3.3. Військова прокуратура	61
3.4. Військова адвокатура	65
3.5. Військові суди	67
Висновки	72
Додаток. Принципи Деко	75

Перелік умовних скорочень

БЕБ – Бюро економічної безпеки України
ВАКС – Вищий антикорупційний суд
ВККСУ – Вища кваліфікаційна комісія суддів України
ВРП – Вища рада правосуддя
ВСП – Військова служба правопорядку у Збройних Силах України
ГНЕУ – Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України
ДБВЮ – Державне бюро військової юстиції
ДБР – Державне бюро розслідувань
ДКВС – Державна кримінально-виконавча служба України
ЄКПЛ – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
ЄС – Європейський Союз
ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини
ЗМІ – засоби масової інформації, медіа
ЗСУ – Збройні Сили України
КДКП – Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів
КВК України – Кримінально-виконавчий кодекс України
ККС – Касаційний кримінальний суд
КК України – Кримінальний кодекс України
КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України
КСУ – Конституційний суд України
КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення
МВС – Міністерство внутрішніх справ України
МО – Міністерство оборони
МПГПП – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права
НАБУ – Національне антикорупційне бюро України
НАЗК – Національне агентство з питань запобігання корупції
НГУ – Національна гвардія України
НПУ – Національна поліція України
ОВС – органи внутрішніх справ
САП – Спеціалізована антикорупційна прокуратура
СБУ – Служба безпеки України
ЦОВВ – центральний орган виконавчої влади

Вступ

Вже чинний, але ще не введений в дію Закон України «Про правотворчу діяльність» серед документів публічної політики визначає *зелену книгу* як аналітичний документ, що розробляється з метою діагностування наявності і детального опису проблеми у суспільних відносинах та ймовірних шляхів її вирішення, а також для надання можливості заінтересованим особам надати свої пропозиції щодо способів вирішення такої проблеми.

Однією з суспільних проблем є функціонування в Україні *військової юстиції* – правового механізму, покликаного виконувати правоохоронну функцію у військових формуваннях та функцію правосуддя щодо військовослужбовців, який інституційно складається з:

- › спеціалізованих органів правопорядку;
- › прокуратури, виконання покарань та пробації;
- › адвокатів, які здійснюють захист військовослужбовців від кримінального обвинувачення та їх представництво в суді;
- › судів загальної юрисдикції, які розглядають справи про кримінальні та адміністративні правопорушення, вчинені військовослужбовцями;
- › відповідної інфраструктури кадрового, фінансового, інформаційного, науково-методичного, криміналістичного, військового та іншого забезпечення.

Цей правовий механізм є частиною загальної системи кримінальної юстиції, але інституційно автономізований за рахунок спеціалізації.

Залежно від соціально-політичних умов, зазначена спеціалізація може виражатися більшою чи меншою мірою.

У мирній країні з відносно невеликою кількістю військовослужбовців, за відсутності воєнної загрози питання про створення і утримання військових судів, військової прокуратури тощо, як правило, не постає, а військова поліція існує як частина державного поліцейського відомства (як-от у ФРН Військова поліція бундесверу – федеральне поліцейське відомство).

Саме тому у Концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженій Указом Президента України від 8 квітня 2008 року № 311/2008, про військові суди і військову прокуратуру не згадувалось, а йшлося лише про перетворення ВСП у військову поліцію, яка мала здійснювати запобігання, виявлення, розкриття злочинів та досудове розслідування справ про злочини проти встановленого порядку несення військової служби. На той час кількість військовослужбовців в Україні зменшилась з 780 тисяч у 1992 році до 150 тисяч, а кількість засуджених військовослужбовців у 2008 році становила лише 390 осіб.

Проте це питання надзвичайно актуалізувалось з початком широкомасштабної війни в Україні.

По-перше, чисельність військових формувань зростає з 166 тис. осіб у 2013 році¹ до 880 тис. людей у лютому 2024 року (з них 700 тис. – ЗСУ, 90 тис. – НГУ, 60 тис. – Прикордонні війська, 30 тис. – СБУ)².

По-друге, надзвичайно зростає кількість правопорушень у військах.

Порівняно з 2013 роком у 2023 році кількість облікованих кримінальних правопорушень збільшилась з 369 до 28 666 (у 78 разів), а кількість засуджених військовослужбовців – з 184 до 2 585 (в 14 разів). Слід врахувати також і військові адміністративні правопорушення. У 2013 році їх ще не існувало як таких, а у 2015 році, коли у КУпАП з'явилися статті 172-10–172-20, що передбачали такі правопорушення, кількість військовослужбовців, щодо яких були розглянуті відповідні справи з накладенням стягнень, становила 13 991, а в 2023 році їхня кількість досягла 89 922, збільшившись у 6,5 разів³.

По-третє, у зв'язку з новими воєнними реаліями з'явилась необхідність у слідчих, прокурорах, суддях, адвокатах, які мають глибокі знання щодо військових статутів та іншого військового адміністративного і кримінального законодавства, питань ведення бойових дій, використання озброєння тощо.

Зрозуміло, що за таких умов слід посилити й оптимізувати відповідні державні ресурси. Як зробити їх відповідними ситуації? Очевидно, враховувати той досвід, який держава мала раніше і отримала під час війни, а також орієнтуватися на стандарти Європейського Союзу і НАТО. Упродовж останніх років основні стейкхолдери неодноразово звертали на це увагу.

6 червня 2017 року відбувся круглий стіл на тему: «Військове правосуддя в Україні: актуальні проблеми організації та здійснення». Ініціаторами заходу виступили Комітет Верховної Ради України з питань національної безпеки та оборони, Комітет Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя, Генеральний штаб Збройних Сил України та Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Учасники круглого столу, обговоривши теоретико-методологічні та прикладні аспекти проблеми військової юстиції, прийняли відповідні рекомендації щодо її функціонування, зокрема відновлення військових суддів⁴.

¹ Як змінювалися чисельність ЗСУ та витрати на оборону з 2013 року. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/06/30/infografika/bezpeka/yak-zminyuvavysya-chyselnist-zsu-ta-vytraty-oboronu-2013-roku>

² Яка чисельність ЗСУ у 2024 році: скільки військових перебуває на фронті. URL: <https://fakty.com.ua/ukraine/20240223-yaka-chyselnist-zsu-u-2024-rocz-i-skilky-vijskovykh-perebuvaye-na-fronti/>; Мільйон українців у формі захищає Україну від росіян. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2022/07/milion-ukrainciv.html>

³ Офіс Генерального прокурора. Статистика. URL: <https://new.gp.gov.ua/ua/posts/statistika/>; Судова влада України. Судова статистика. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/

⁴ Про результати проведення круглого столу на тему: «Військове правосуддя в Україні: актуальні проблеми організації та здійснення». URL: <https://komnbor.rada.gov.ua/print/72843.html>

29 жовтня 2019 року Міжнародна науково-практична конференція «Система військової юстиції у забезпеченні національної безпеки України», організована Міністерством оборони України, Секцією права національної безпеки та військового права Національної академії правових наук України та Науково-дослідним інститутом інформатики і права НАПрН України спільно з Військовим інститутом Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Військово-юридичним інститутом Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, рекомендувала, згідно з положеннями Конституції України, віднести до основних складових національної системи військової юстиції:

- ▶ спеціалізовані військові суди;
- ▶ спеціалізовану прокуратуру у воєнній сфері;
- ▶ державний правоохоронний орган зі спеціальним статусом у воєнній сфері (Військова поліція України або Державна служба військової юстиції);
- ▶ юридичні служби військових формувань;
- ▶ названі вище військово-юридичні навчальні підрозділи, а також відновлену 2018 року наукову і навчальну спеціалізацію «право національної безпеки та військове право», розробку і впровадження якої вони мають забезпечити разом з Національним університетом оборони України.

Більше тридцяти учасників конференції письмово висловили свої міркування і пропозиції, які викладені у збірнику⁵.

У серпні 2023 року громадська організація «Принцип» презентувала аналітичне дослідження щодо стану військової юстиції в Україні та актуальних викликів у захисті прав військових⁶, в якому, зокрема, рекомендувала Верховній Раді України утворити окремий орган досудового розслідування – Військову поліцію. Центром оборонних стратегій підготовлено аналітичні доповіді «Проблемні питання відповідальності військовослужбовців»⁷ (січень 2023 року) та «Результативність застосування законодавчих змін щодо посилення відповідальності військовослужбовців»⁸ (жовтень 2023 року), за підсумками яких наголошено на доцільності утворення Військової поліції як військового правоохоронного органу.

⁵ Система військової юстиції у забезпеченні національної безпеки України: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції / Упорядники: Пилипчук В. Г., Коваль В. П., Богуцький П. П., Беланюк М. В., Дорогих С. О., Доронін І. М., Радзієвська О. Г. К.: Видавничий дім «АртЕк». 2019. С. 6–9.

⁶ Військова юстиція та захист прав військових. Огляд міжнародного досвіду та тенденцій в Україні / [А. Володенкова, Л. Галан, Д. Гаценюк, А. Заволока, А. Крикун-Труш, А. Пашкіна]; За заг. ред. А. Крикуна-Труша та Л. Галан. – Київ, 2023. URL: <https://drive.google.com/file/d/1wgHqRj28zo-bTGL0CjQmPeJivnXuop6c/view>

⁷ Проблемні питання відповідальності військовослужбовців // Центр оборонних стратегій. Аналітична доповідь, січень 2023. URL: <https://defence.org.ua/problemni-pytannya-vidpovidalnosti-vijskovosluzhbovcziv/>

⁸ Результативність застосування законодавчих змін щодо посилення відповідальності військовослужбовців / Центр оборонних стратегій. Аналітична доповідь, жовтень 2023. URL: <https://defence.org.ua/rezultatyvnist-zastosuvannya-zakonodavchyh-zmin-shhodo-posylennya-vidpovidalnosti-vijskovosluzhbovcziv/>

26 вересня 2023 року Асоціація правників України із залученням Головного управління військової юстиції Міністерства оборони України провела професійну дискусію «Відродження військової юстиції в Україні». Учасники дискусії визнали необхідність: негайного створення Військової поліції на базі Військової служби правопорядку зі збереженням керівного й особового складу останньої; створення системи військової юстиції, до якої мають увійти військова поліція та військова адвокатура; створення військових судів або визначення чіткої спеціалізації цивільних суддів з розгляду справ про військові злочини за певних умов⁹.

Чи можемо ми розраховувати на те, що війна з російською федерацією невдовзі завершиться і потреби в системі військової юстиції більше не буде?

Звісно, можемо. Але так само, як військові в усіх складних ситуаціях виходять з найгіршого сценарію, всі інші в умовах широкомасштабної війни, що триває вже третій рік, не повинні виключати ймовірності ані інших регіональних війн, в які може бути втягнута Україна, ані нової Світової війни. Військова юстиція є елементом забезпечення боєздатності збройних сил держави, а тому вона має існувати в Україні.

---

⁹ Військові, судді та науковці долучилися до дискусії «Відродження військової юстиції в Україні» // Асоціація правників України, 27.09.2023. URL: <https://uba.ua/ukr/news/vjjskov-sudd-ta-naukovc-doluchilisja-do-diskusi-vdrozhennja-vjjskovoi-justici-v-ukrain>

Розділ 1

Система військової юстиції у світі та в Україні

1.1. Функції, принципи і цінності органів військової юстиції

Військова юстиція (military justice) – це окрема правова підсистема у межах національної правової системи. Вона стосується військовослужбовців та інших осіб, які виконують обов'язки військової служби, в окремих випадках – цивільних осіб. Система військової юстиції діє з метою здійснення правосуддя, забезпечення військового правопорядку, дисципліни та зміцнення бойової (операційної) спроможності збройних сил у спосіб та відповідно до процедур, які можуть відрізнятися від загальних, що діють у національній правовій системі. Таке розуміння системи військової юстиції запропоновано Женевським центром з питань урядування в секторі безпеки (DCAF)¹⁰.

Призначення системи військової юстиції завжди традиційно полягало у забезпеченні дисципліни і порядку у збройних силах держави з метою досягнення високого рівня обороноздатності. Виходячи з цього, військова юстиція виконує правоохоронну функцію, а в різні часи і в деяких країнах також функцію здійснення правосуддя.

В межах правоохоронної функції як основної можна виділити низку інших, більш спеціальних функцій, зокрема такі:

- ▶ функція запобігання – йдеться про запобігання, виявлення, припинення кримінальних, адміністративних та дисциплінарних правопорушень серед військовослужбовців;
- ▶ розслідування таких правопорушень;
- ▶ розшук і затримання військовослужбовців, які самовільно залишили місце служби, чи засуджених, які ухиляються від виконання кримінального покарання;
- ▶ виконання кримінальних покарань та адміністративних стягнень стосовно військовослужбовців.

---

¹⁰ Богуцький Павло, Назарчук Ірина. Чи вдасться Україні розбудувати повноцінну систему військової юстиції? // Юридична газета online, 23 січня 2024. URL: <https://jur-gazeta.com/interview/chi-vdastysya-ukrayini-rozbuduvati-povnocinnu-sistemu-viyskovoyi-yusticiyi.html>

Ці функції, як правило, спільно з командуванням здійснюють органи на кшталт військової поліції та військової прокуратури.

Нині в Україні справи про адміністративні правопорушення, вчинені військовослужбовцями, військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів, розглядають суди, при цьому протоколи про такі правопорушення мають право складати уповноважені на те посадові особи органів управління ВСП, а також командири (начальники) військових частин (установ, закладів) і командири підрозділів, уповноважені на те командирами (начальниками) військових частин (установ, закладів).

При визначенні завдань щодо здійснення правоохоронної функції та функції здійснення правосуддя слід виходити з варіантів, за яких **військова юрисдикція** впливає:

1. зі статусу – поширюється тільки на військовослужбовців, які вчиняють будь-які кримінальні правопорушення;
2. зі специфіки служби – поширюється на будь-які кримінальні правопорушення, пов'язані з обороною.

За такого підходу суб'єктами, на яких спрямована діяльність військової юстиції, є:

- військовослужбовці;
- військовозобов'язані і резервісти під час проходження ними зборів;
- працівники військових частин та відповідних установ, організацій і підприємств, якщо кримінальні правопорушення вчинені в їх розташуванні або у зв'язку з виконанням такими працівниками службових обов'язків, незалежно від місця вчинення кримінального правопорушення.

В Україні до військовослужбовців у контексті відповідальності за військові кримінальні та адміністративні правопорушення також прирівнюються поліцейські підрозділи поліції особливого призначення Національної поліції України (ч. 4 ст. 401 КК України, ч. 5 ст. 15 КУпАП).

* * *

Останнім часом цивілізовані держави визнають, що найбільш ефективним способом забезпечення належного порядку та дисципліни у збройних силах є чесні та справедливі процедури доведення вини і призначення покарання. Тому основною функцією сучасних систем військової юстиції є досягнення справедливості, а не просто забезпечення належного порядку та високого рівня дисципліни. Хоча важко уявити ефективні збройні сили без такої системи правосуддя, яка визнає унікальну природу військової служби, система військової юстиції є компонентом верховенства права і невід'ємною частиною загальної судової системи будь-якої правової держави¹¹.

Право на справедливий суд є фундаментальною гарантією, яка захищає людину від свавільних та незаконних обмежень її свободи. Право на справедливий суд має бути гарантоване й у військових судах. Однак у деяких системах військової юстиції залишається проблема

¹¹ Rachel E. VanLandingham, Dr. Grazvydas Jasutis, Kristina Cernejute. Military Justice. URL: <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/MilitaryJusticeFundamentals.pdf>

ефективного забезпечення рівності сторін, зокрема доступ захисника до доказів обмежується з причин військової таємниці або з інших міркувань національної безпеки. У демократичному суспільстві важливо, щоб такі обмеження залишалися пропорційними та необхідними. Будь-які докази, зібрані з порушенням закону, є неприпустимими¹².

Наслідуючи такий підхід, у 2006 році Рада ООН з прав людини сформулювала «Принципи, що регулюють відправлення правосуддя військовими судами», відомі як «Принципи Деко» (на ім'я спеціального доповідача, який керував їх розробкою). Ці принципи охоплюють створення військових судів, їх юрисдикцію, судові процедури, повагу до прав людини, перегляд військових кодексів та інші аспекти воєнної юстиції.

«Єльський проєкт» Принципів Деко, оновлений у 2018 році міжнародною групою експертів Єльської школи права в США, містить осучаснені 20 принципів військової юстиції (Додаток 1). Ці принципи підтверджують обмежену владу військових судів, підкреслюють дотримання гарантій справедливого судового розгляду, уточнюють коло кримінальних правопорушень, які можуть підпадати під військову юрисдикцію, і, зокрема, заявляють, що метою створення військової юстиції є сприяння підтримці військової дисципліни за умов верховенства права у формі справедливого відправлення правосуддя.

Багато з цих принципів відповідають існуючим вимогам українського законодавства, наприклад, процесуальні права, гарантовані статтями 62 і 63 Конституції України. Інші відображають сучасне розуміння міжнародним правом прав людини, розробленого відповідно до ЄКПЛ та МПГПП. Принципи іноді дублюють один одного (наприклад, №2 та 14)¹³.

Спираючись на Єльський проєкт «Принципів Деко», міжнародні експерти виділяють сім важливих цінностей, які допомагають регулювати забезпечення військової юстиції на додаток до сформульованих принципів або підтримують їх:

1. **повага до прав людини та міжнародного гуманітарного права (МГП).** З усіма особами, які підлягають військовій юстиції, необхідно поводитися справедливо та гуманно, а їхні права поважати. Військові суди повинні завжди дотримуватись міжнародно визнаних стандартів та процедур, що забезпечують належну правову процедуру та справедливий судовий розгляд. Військові в'язниці повинні дотримуватись міжнародних стандартів (як-от Мінімальні стандартні правила поведінки з ув'язненими, Основні принципи поведінки з в'язнями та Зведення принципів захисту всіх осіб, затриманих або ув'язнених у будь-якій формі) і бути відкритими для перевірки національними і міжнародними органами. Військова поліція та військові прокурори мають дотримуватися законів, застосовувати їх неупереджено та відповідно до міжнародних принципів прав людини;
2. **незалежність.** Військова юстиція має бути вільною від неправомірного впливу з боку політичного чи вищого військового керівництва, щоб прийняття рішень було прозорим і заснованим на фактичних даних. Це включає призначення суддів, незалежних від будь-яких політичних чи військових упереджень, відсутність політичного втручання

¹² Вашакмадзе М. Особливості військової юстиції: практичне керівництво / Міндія Вашакмадзе. Женева: DCAF, 2018. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/DCAF_Military-Justice_Practice-Note_UKR_Final.pdf

¹³ Rachel E. VanLandingham, Dr. Grazvydas Jasutis, Kristina Cernejuite. Military Justice. URL: <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/MilitaryJusticeFundamentals.pdf>

або втручання вищого військового командування в хід провадження, включаючи порушення провадження;

3. **підзвітність перед суспільством** включає: юридичну відповідальність, яка вимагає, щоб усі особи, які працюють у секторі безпеки, дотримувалися однакових стандартів закону і щоб будь-які порушення закону каралися відповідним чином; моральну та етичну відповідальність – вимога дотримуватися найвищих етичних стандартів; фінансову підзвітність, яка передбачає забезпечення належного відстеження та обліку всіх коштів, що використовуються у секторі безпеки; всі рішення військової юстиції мають бути прозорими та відкритими для контролю;
4. **професіоналізм** – у сенсі підготовки, досвіду, компетентності, кодексів етики та суворих стандартів поведінки та відповідальності за порушення;
5. **ефективність**. Суб'єкти військової юстиції повинні прагнути ефективно і результативно використовувати організаційні та фінансові ресурси для забезпечення справедливого правосуддя. Це включає збір даних про результати розслідування справ, відстеження тенденцій, оцінку ефективності роботи, забезпечення прозорості інформації про діяльність;
6. **розумна військова таємниця**. Військова юстиція повинна здійснюватися з використанням розумних процедур для захисту інформації, яка може завдати шкоди національній безпеці;
7. **розмежування повноважень та юрисдикції**. Компетенція має бути чітко визначеною і не дублювати без необхідності компетенцію інших слідчих органів; якщо є дублювання, слід встановити чіткі керівні принципи, що забезпечують логічну перевагу. Військова юстиція має обмежену юрисдикцію, яка стосується поведінки військово-службовців і лише у виняткових випадках – цивільних осіб. Військові суди:
  - ▶ можуть здійснювати правосуддя щодо військовослужбовців, коли є вагомі причини відмовитися від звернення до цивільних судів: у разі відрядження військовослужбовців за кордон¹⁴ чи під час збройного конфлікту, коли військова необхідність унеможливає використання звичайних судів;
  - ▶ не повинні мати юрисдикцію стосовно осіб віком до 18 років (за винятком випадків, дозволених статтею 38 Конвенції про права дитини); суворо дотримуватися гарантій, передбачених Конвенцією про права дитини, Мінімальними стандартними правилами ООН у сфері правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила);
  - ▶ не повинні брати участь у судовому розгляді серйозних порушень прав людини, за винятком обставин, дозволених міжнародним гуманітарним правом¹⁵.

Експерти називають такі переваги військової юстиції:

1. здорова система військової юстиції, яка забезпечує належну правову процедуру та гарантує право на справедливий судовий розгляд, може зміцнити підпорядкування наказам – а отже, **добрий порядок та дисципліну** у збройних силах держави.

¹⁴ Відомо, що підрозділи збройних сил часто дислокуються за кордоном для підтримання міжнародного миру та безпеки, боротьби з тероризмом.

¹⁵ Rachel E. VanLandingham, Dr. Grazvydas Jasutis, Kristina Cernejute. Military Justice. URL: <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/MilitaryJusticeFundamentals.pdf>

Найбільш ефективні системи військової юстиції доповнюються **паралельною адміністративно-дисциплінарною системою**, що включає спрощене провадження за незначні проступки. Синергія між двома системами допомагає забезпечити добре організовану військову організацію, яка дотримується міжнародного гуманітарного права та права загалом;

2. правильно організована військова юстиція забезпечує справедливі механізми відповідальності за правопорушення, характерні лише для збройних сил, а також за інші правопорушення, вчинені військовослужбовцями, які мають суттєвий зв'язок з військовою службою або за якими звичайний цивільний суд неможливий через розгортання бойових дій чи війну. Отже, ефективна система військової юстиції сприяє **оперативній ефективності збройних сил**, посилюючи критично важливу динаміку підпорядкування наказам. Це особливо справедливо у випадках, коли звичайні цивільні суди не можуть забезпечити таку відповідальність;
3. військова юстиція передбачає винесення рішення військовими судами у справах, пов'язаних із **виключно військовими правопорушеннями** (як-от непокоря, невиконання службових обов'язків, симуляція тощо). Судження про винуватість чи невинуватість військовослужбовця зазвичай виносять інші військовослужбовці. Адже вони, ймовірно, краще розуміють контекст і серйозність кримінальних правопорушень, унікальних для військових, а також звичайних кримінальних правопорушень, що вчинюються у військовому контексті (наприклад, крадіжка у військовій казармі);
4. позасудове спрощене провадження – **дисциплінарна система**, яка доповнює системи військової юстиції – включає швидкі процедури щодо дрібних проступків. Такі правопорушення швидко усуваються, що дозволяє підтримувати порядок та дисципліну у підрозділі;
5. у багатьох країнах на слідчі органи лягає колосальне навантаження, яке за умов збройного конфлікту лише зростає. Отже, створення нового військового слідчого органу частково полегшує цю ситуацію;
6. за умови забезпечення її незалежності, система військової юстиції гарантує військовослужбовцям більш компетентний розгляд їх адміністративних скарг¹⁶.

До цього можна додати, що у разі існування системи військової юстиції невідповідно цивільні особи не перебуватимуть на посадах, на яких вони виконують обов'язки з постійним ризиком для життя, що притаманне військовослужбовцям, і не втечуть за першої ж небезпеки, до якої вони не були належно підготовлені.

Водночас існують певні ризики:

1. може бути складно забезпечити повну незалежність від військового командування при прийнятті всіх рішень військової юстиції. Навпаки, судді звичайних судів та звичайні прокурори не підкоряються військовій ієрархії. Важливо також забезпечити бюджетну незалежність;

¹⁶ Rachel E. VanLandingham, Dr. Grazvydas Jasutis, Kristina Cernejute. Military Justice. URL: <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/MilitaryJusticeFundamentals.pdf>

Британські війська, ймовірно, були причетні до порушень прав людини в Іраку в 2003 році і пізніше. У випадках, коли армія/військова поліція/уряд вирішували не здійснювати кримінальне переслідування, їх звинувачували у політично вмотивованому приховуванні злочинів.

Інший приклад можна знайти в румунському законодавстві, яке надає співробітникам поліції, підзвітним військовій прокуратурі, статус, аналогічний до військового, уникаючи цивільного контролю. Коли справа доходить до відповідальності поліцейських, відсутність неупередженості з боку органів прокуратури неодноразово піддавалась критиці.

2. створення будь-якого нового державного органу передбачає значні витрати, пов'язані із організацією процедур відбору, навчанням, закупівлею обладнання, орендою приміщень тощо;
3. можливими є зловживання певними скороченими процедурами та недотримання всіх необхідних процесуальних правил. Важливо пам'ятати ст. 14 МПГПП, яка передбачає рівність перед судом і право на справедливий суд;
4. за наявності кількох агентств, які виконують слідчі функції, дуже важливо встановити чітке розмежування завдань та компетенції. Це займе деякий час і може вимагати внесення змін до законодавства;
5. чіткими мають бути межі юрисдикції військової юстиції, а саме: хто та за які види правопорушень може бути притягнутий до відповідальності. Найбільш спірним є питання щодо поширення юрисдикції військової юстиції на цивільних осіб. Тут немає загальноприйнятого підходу, а у міжнародному законодавстві – прямої заборони. Водночас міжнародне право в галузі прав людини все частіше підтримує виключення цивільних осіб з-під військової юрисдикції, навіть у надзвичайних випадках;
6. створення окремих установ, що мають особливий статус і внутрішні процедури, може негативно вплинути на громадську думку і викликати сумніви щодо прозорості та незалежності таких установ¹⁷.

1.2. Система військової юстиції у світі

Світовою тенденцією останнього століття є «оцивільнення» системи військової юстиції. По-перше, військова юстиція стає складовою частиною загальної системи правосуддя і дбає про власну незалежність, насамперед від політичної влади і командування збройних сил, по-друге, не втручається в інші юрисдикції, крім кримінальної, по-третє, практично не здійснює проваджень щодо цивільних осіб, а лише щодо військовослужбовців, і, по-четверте, дотримується загальних процесуальних правил, які гарантують повне дотримання прав людини.

Сьогодні не існує актів міжнародного законодавства, які би визначали стандарти побудови системи військової юстиції. Кожна країна має право сама вирішувати, у якому форматі розбудувати таку систему та які особливості вона матиме. А тому можна навести багато

¹⁷ Rachel E. Van Landingham, Dr. Grazvydas Jasutis, Kristina Cernejute. Military Justice. URL: <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/MilitaryJusticeFundamentals.pdf>

прикладів різних систем військової юстиції, які загалом існують у понад 60 державах світу, зокрема у багатьох державах НАТО.

Наприклад, у **Болгарії** функціонують і військові суди, і військові прокуратури, і військова поліція. Вища судова рада визначає кількість та місця військових судів за погодженням з міністром оборони. Створено три військових місцевих суди і один військовий апеляційний суд. Військові суди розглядають кримінальні справи за злочини, скоєні військовослужбовцями під час виконання службових обов'язків або у справах, пов'язаних із виконанням службових обов'язків. Юрисдикція військових судів визначається Кримінально-процесуальним кодексом. Також існують три військових окружних прокуратури і військова апеляційна прокуратура. Військові прокурори та слідчі при виконанні своїх службових обов'язків не залежать від військових органів влади. Військовослужбовці військових судів та військових прокуратур утримуються за рахунок бюджету, який виділяється на судову гілку влади. Вони приймаються на військову службу та звільняються з неї після рішення Вищої судової ради про їх призначення та звільнення з посади в суді чи прокуратурі. Адміністративний керівник відповідного суду або прокуратури присвоює військове звання, а присвоєння вищих військових звань здійснюються згідно з указом Президента Республіки за поданням Ради Міністрів. Військова поліція виконує оперативно-розшукову діяльність, діяльність із запобігання, розслідування та розкриття злочинів загального характеру та поліцейський облік осіб; розслідування авіаційних аварій та інцидентів з військовою авіацією¹⁸.

У **Польщі** система військової юстиції також включає в себе військову прокуратуру, військову поліцію та військові суди, існування яких прямо передбачено у ст. 175 Конституції Республіки Польща.

Відповідно до Закону Республіки Польща «Про систему військових судів» 1997 року, міністр національної оборони, після консультацій із міністром юстиції та Національною радою судових органів, своїм розпорядженням створює та ліквідує військові суди, визначає місця їх розташування та сфери юрисдикції, з урахуванням необхідності забезпечення раціональної організації військової судової влади шляхом коригування кількості судів, їх розміру та району юрисдикції для розгортання збройних сил, щоб гарантувати здійснення права на слухання справи протягом розумного строку та з урахуванням потреб збройних сил у разі мобілізації та під час війни. Верховний Суд контролює діяльність військових судів при здійсненні судочинства, міністр юстиції – під кутом зору організації роботи та адміністративної діяльності, а міністр національної оборони – щодо проходження військової служби військовослужбовцями у цих судах. Законом передбачена дволанкова система військових судів – військові суди гарнізонів та військові окружні суди (суди апеляційної інстанції). Касаційний перегляд справ, які розглядали військові суди, здійснює Верховний Суд Республіки Польща. Згідно з главою 15 КПК Республіки Польща, військовим судам підсудні кримінальні справи про військові та деякі інші злочини.

¹⁸ Луців Микола. Військова юстиція: Болгарія та Україна. Українське право, 16.06.2021. URL: https://vpzhr.gov.ua/ua/guidance_vpzhr.html?_m=publications&c=view&t=rec&id=298078

Закон Республіки Польща «Про прокуратуру» 2016 року визначає, що одним із заступників Генерального прокурора є заступник Генерального прокурора з військових справ. Кандидата на цю посаду Генеральний прокурор погоджує з міністром національної оборони, як і його звільнення з посади. У справах, що підпадають під юрисдикцію військових судів, завдання, покладені на прокуратуру, виконують прокурори загальних організаційних підрозділів прокуратури, що діють у департаменті з військових справ Генеральної прокуратури, в управлінні окружних прокуратур та відділах районних прокуратур з військових справ. Прокурори з військових справ є військовослужбовцями, виконують службові завдання в разі використання або перебування Збройних Сил Республіки Польща за межами держави, у випадку мобілізації, воєнного стану та під час війни. У районній прокуратурі, де створено відділ з військових справ, прокурором, який відповідає за цей відділ, є заступник районного прокурора з військових справ, якого призначають та звільняють у такому ж порядку, як і в окружних прокуратурах. В системі органів прокуратури Республіки Польща здійснюють свою діяльність чотири управління з військових справ в окружних прокуратурах та дванадцять відділів з військових справ у районних прокуратурах. Хоча підрозділи прокуратур з військових справ формально інтегровані до територіальних органів прокуратури, але діють за екстериторіальним принципом та фактично є самостійною структурою з власною ієрархією.

У Республіці Польща на основі Закону «Про Військову поліцію та військові правоохоронні органи» 2001 року діє військова жандармерія (*Żandarmeria Wojskowa*) – окремих спеціалізований правоохоронний орган, який входить до складу Збройних Сил Республіки Польща. Військова жандармерія відповідає, зокрема, за розкриття та розслідування злочинів та інших правопорушень серед військовослужбовців і цивільного персоналу Збройних Сил, включаючи фіскальні правопорушення¹⁹.

У Збройних Силах **Канади** діють 5 типів військових судів: загальні, дисциплінарні, спеціальні, звичайні, апеляційні. Всі ці суди інстанційно підпорядковуються Верховному Суду Канади. У складі Збройних Сил Канади діють військова поліція і Канадська служба військової прокуратури (КСВП). У складі КСВП працюють юристи, які вивчають справи, що передаються до військового суду органами досудового розслідування, задля встановлення, чи є обґрунтованою перспектива засудження і чи наявний публічний інтерес в продовженні розслідування, надають Національній службі розслідувань юридичні поради, погоджують обвинувачення тощо²⁰.

¹⁹ Вдовитченко В. Організація правоохоронної діяльності у сфері оборони: досвід Республіки Польща для України // Армія-inform, 27 квітня 2021. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/04/27/organizacziya-pravoohoronnoyi-diyalnosti-u-sferi-oborony-dosvid-respubliki-polshha-dlya-ukrayiny/>

²⁰ Мельник С. Система військової юстиції в країнах членах НАТО: теоретичні та практичні аспекти // Система військової юстиції у забезпеченні національної безпеки України: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції / упоряд. В. Пилипчук та ін. К.: Видавничий дім «АртЕк». 2019. С. 57–64.

Військові суди

Відповідно до стандартів Ради Європи, організація та діяльність військових судів там, де вони існують, мають повністю забезпечувати право кожного на незалежний, неупереджений і компетентний суд.

І обвинувачений, і прокурор повинні мати право оскаржувати рішення військових судів першої інстанції в апеляційних судах та (цивільних) верховних судах. У багатьох країнах військові апеляційні суди є цивільними судами. Може бути створено цивільний апеляційний суд для забезпечення незалежного та справедливого перегляду рішень першої інстанції. У деяких випадках апеляційні суди є гібридними, і до них належать цивільні та військові судді. У будь-якому разі, незважаючи на пануючі моделі апеляцій, право на безперешкодний доступ до незалежних апеляційних процедур має бути ефективно гарантоване.

У деяких випадках вищі суди, які приймають остаточні рішення, мають спеціалізовані військові палати.

Наприклад, Військова палата Федерального адміністративного суду Німеччини створена для розгляду відповідних адміністративних справ, стороною в яких є військовослужбовці. Військові суди як «спеціальні адміністративні суди» відповідають за військові дисциплінарні провадження та розгляд скарг у першій інстанції, а 1-й або 2-й військові сенати Федерального адміністративного суду є касаційною інстанцією).

Однак найчастіше судді, які беруть участь у розгляді справи в суді, є цивільними особами.

Військові суди діють у багатьох розвинених країнах світу, зокрема 25 європейських. Згідно з інформацією Керівного Комітету з прав людини Ради Європи, це Великобританія, Швейцарія, Іспанія, Італія, Ірландія, Туреччина, Словаччина, Франція, Нідерланди, Хорватія, Норвегія, Фінляндія, Угорщина, Болгарія, Бельгія, Австрія, Німеччина, Португалія, Чехія, Данія.

Туреччина має військові дисциплінарні суди та військові кримінальні суди. Немає військових судів у *Грузії*, але конституція цієї країни дозволяє створювати військові трибунали у воєнний час. В *Узбекистані* військові суди розглядають усі кримінальні та цивільні правопорушення також у місцях, де через виняткові обставини не діють суди загальної юрисдикції, і у справах, пов'язаних з державною таємницею²¹.

Існує три форми побудови військових судів. Вони діють:

1. як автономна система у мирний і воєнний час, як на території країни, так і на військових базах поза її межами (США, Великобританія, Іспанія, Швейцарія, Італія, Канада, Китай,

²¹ Вашакмадзе М. Особливості військової юстиції: практичне керівництво / Міндія Вашакмадзе. Женева: DCAF, 2018. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/DCAF_Military-Justice_Practice-Note_UKR_Final.pdf

Ірландія, Туреччина, Словаччина, Польща, більшість країн колишнього СРСР, країни Латинської Америки).

Автономна система військової юстиції існує в **США** з 1806 року. Вона комплектується офіцерами зі спеціальною військово-юридичною освітою, вбудована в ієрархічну систему військового командування і включає:

- ▶ військову судову систему, яка виділена в окрему гілку судової влади, складається з військових судів першої інстанції (дисциплінарні військові суди, спеціальні військові суди та військові суди, які утворюють командири для розгляду конкретної справи), військових апеляційних судів, Верховного суду;
- ▶ військові прокуратури, які є самостійними органами розслідування, не належать до федеральних органів прокуратури;
- ▶ військову поліцію, яка виконує завдання щодо підтримання дисципліни, здійснює розслідування військових злочинів;
- ▶ військових адвокатів, які здійснюють професійне консультування та захист прав та законних інтересів обвинувачених (підозрюваних) військовослужбовців США, резервістів та воєнних пенсіонерів;
- ▶ постійну діючу незалежну комісію, яка вивчає проблеми військової юстиції та відповідність Єдиного кодексу військової юстиції (1951 року), що регулює питання кримінальної та дисциплінарної відповідальності військовослужбовців потребам військової служби щодо ефективності забезпечення порядку та дисципліни в збройних силах;
- ▶ військового омбудсмена²².

2. в системі загальних судів. Суди формуються з офіцерів-юристів або мають змішаний склад (Франція, Нідерланди, Норвегія, Фінляндія, Угорщина, Болгарія, Бельгія, Хорватія).

Наприклад, у **Франції** військова юстиція функціонує у складі загальної судової та правоохоронної системи як прояв їхньої спеціалізації. Хоча військові суди не виділяються як окремі судові органи, проте у загальних судах передбачено військову спеціалізацію. У кримінальних судах створюються військові колегії, а за кордоном збережені військові суди, що діють на постійній основі (і в мирний час), вищою інстанцією для них є трибунал збройних сил в Парижі²³;

3. лише на території військових баз за межами держав або виключно у воєнний час (Австрія, ФРН, Чехія, Данія, Грузія)²⁴.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Топчій В. В. Моделі систем військових судів у країнах Європейського Союзу: порівняльно-правовий аналіз // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2016. Вип. 2. С. 170–174.

У Німеччині військових кримінальних судів немає. Проте, згідно з ч. 2 ст. 96 Конституції ФРН, федеральний уряд може створювати військові кримінальні суди для збройних сил як федеральні суди, і вони можуть здійснювати кримінальну юрисдикцію у справах захисту та щодо військовослужбовців збройних сил, які відраджено за кордон або піднялися на борт військових кораблів²⁵.

Безумовно, не варто ідеалізувати діяльність військових судів у країнах європейського континенту. Існує низка позовів до Нідерландів, Румунії, Туреччини, Великобританії; такі справи розглядалися у Європейському суді з прав людини. Законодавцю в Україні потрібно врахувати цей досвід, не допустити помилок під час створення законодавства про військові суди

Наприклад, у справах: Енгель та інші проти Нідерландів, 08/06/76, § 57; Де Йонг, Бальже і Ван Ден Бринк проти Нідерландів, 22/05/84, § 49; Морріс проти Об'єданого Королівства, 26/02/2002, § 59; Фіндлі проти Об'єданого Королівства, 25/02/97, §§ 75–78; Брумареску проти Румунії, 12/10/99, §§ 61–62; Інгал проти Туреччини, 09/06/98, § 68; Саїнер проти Туреччини, 25/09/01, § 41; Чираклар проти Туреччини, 28/10/98, § 38. Претензії ЄСПЛ стосувались поєднання функцій обвинувачення й судових функцій у військових судах Нідерландів, існування у військових судах Великобританії офіцера, який скликав трибунал, а потім затверджував його рішення, процедури призначення військових суддів у Туреччині військовим командуванням і підзвітності цих суддів йому²⁶.

Військові адвокати

У деяких країнах спеціалізовані військові юристи – адвокати представляють і ведуть справу в судах. Військові адвокати є у багатьох країнах НАТО, серед яких: Канада, Сполучене Королівство, Італія, Греція, Польща, Румунія, Болгарія та інші.

Одним з органів військової юстиції **Ізраїлю** є Military Advocate General Corps (MAG Corps), що складається з кількох підрозділів, одним із яких є Офіс захисту, на чолі котрого стоїть Головний військовий захисник²⁷.

На сайті MAG Corps є інформація, згідно з якою Військовий захист:

1. надає юридичні консультації та представництво будь-якому солдату та офіцеру ЦАХАЛу (Армії оборони Ізраїлю), який перебуває під слідством або судиться в системі військової юстиції, на їхній запит;

²⁵ URL: https://www.bundestag.de/parlament/aufgaben/rechtsgrundlagen/grundgesetz/gg_09-245142

²⁶ Там само.

²⁷ Начальник Головного управління військової юстиції Міноборони Олексій Муравйов: Без необхідних повноважень військова поліція, як і Військова служба правопорядку, захлинеться у безвиході // Інтерв'ю з України, 23.09.2023. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2023/09/23/oleksiy-muravyov/>

2. відповідає за захист солдатів і офіцерів у військових трибуналах, під час апеляцій до Військового апеляційного суду;
3. здійснює представництво військовослужбовців і надає юридичні консультації під час розслідування, допомагає їм не лише у справах, пов'язаних з військовою службою, а й у повсякденних юридичних справах.

Військовий захист складається з десятків штатних адвокатів, які працюють у кожному окрузі військових судів, а також адвокатів, які перебувають у запасі. Залишаючись частиною MAG Corps, Військовий захист має повну професійну незалежність²⁸.

У системі військового правосуддя **США** є Judge Advocate General Corps (JAG Corps) – Військово-юридична служба²⁹. У ній працюють майже 2000 штатних цивільних та військових адвокатів. У кожного роду військ (військово-морські сили, сухопутні сили, військово-повітряні сили, морська піхота) є власна Військово-юридична служба з певною специфікою. Адвокати, юридичні адміністратори та військові помічники юристів працюють також у військових контингентах США за кордоном, включаючи Японію, Південну Корею, Німеччину, Косово, Ірак, Кувейт і Катар. Вони надають юридичну допомогу солдатам та офіцерам, вирішують позови проти армії, консультують командування і допомагають йому в здійсненні військового правосуддя. Адвокат JAG Corps консультує і представляє військових в усіх сферах права, навіть, за бажанням військового, у судовому процесі з розлучення та зі спорів щодо місця проживання малолітньої дитини. Отже, військову адвокатуру в США можна розглядати не лише як засіб підтримання порядку та правосуддя у військах, а як одну з пільг для військовослужбовців³⁰.

В інших країнах немає спеціалізованих військових юристів – інтереси підсудного у військових судах представляють та захищають цивільні адвокати. Проте відсутність саме військових адвокатів в системі юстиції не означає, що право підсудного на вільний вибір свого законного представника може бути обмежене. У підсудного має бути можливість вибрати цивільного адвоката, який представлятиме та захищатиме його інтереси у військових судах там, де вони є. У таких випадках цивільні адвокати повинні бути обізнані з військовим життям та мати достатні знання з відповідного військового законодавства³¹.

Тут не зайвим було б нагадати, що військове законодавство включає в себе положення різних галузей і підгалузей права (зокрема адміністративного, кримінального, цивільного, інформаційного, фінансового, земельного, водного) і визначає багатоманітні та специфічні відносини щодо управління військовою службою, проходження військової служби та її припинення, правового статусу військовослужбовців, їх соціального та правового захисту тощо.

²⁸ About the MAG Corps. URL: <https://www.idf.il/en/mini-sites/military-advocate-general-s-corps/about-the-mag-corps/>

²⁹ Organization of JAG Corps. URL: <https://www.jag.navy.mil/>

³⁰ Хотинська-Нор О., Денисюк Р. Специалізація адвокатів України в умовах війни: стан і перспективи розвитку // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 5(124)/2022. С. 97-101.

³¹ Вашакмадзе М. Особливості військової юстиції: практичне керівництво / Міндія Вашакмадзе. Женева: DCAF, 2018. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/DCAF_Military-Justice_Practice-Note_UKR_Final.pdf

Військові прокуратури

Важливо гарантувати незалежність військових прокурорів. Вони не повинні підпорядковуватися вертикалі командування і бути частиною військової ієрархії. Тому військові прокурори можуть бути підпорядковані генеральному прокурору.

У деяких випадках головний військовий прокурор є одним із заступників генерального прокурора (так є в низці східноєвропейських держав), що формально забезпечує цивільний контроль над збройними силами, але не є абсолютною гарантією незалежності. Військовий прокурор також може бути підпорядкований міністру юстиції або міністру оборони. У деяких системах він підпорядковується обом (Польща). Однак законодавча база має бути чіткою, щоб виключити будь-які сумніви щодо незалежності прокуратури від військового командування.

Існує тенденція до передачі функцій військових прокурорів цивільним прокурорам. Дійсно, у низці країн були скасовані військові прокуратури³².

І навпаки, в *Азербайджані*, де немає військових судів, діє військова прокуратура. Військові прокуратури продовжують діяти у Вірменії, Данії, Кіпрі, Молдові, Сербії, Швейцарії та ін.³³

Військова поліція

Військова поліція існує, зокрема, в країнах-членах НАТО – Канаді, Італії, Литві, Португалії, Нідерландах. У Франції її функції виконує Національна жандармерія, яка має подвійне підпорядкування – міністру оборони Франції (як складова збройних сил) та міністру внутрішніх справ (як складова системи поліції). В Італії карабінери перебувають в аналогічному подвійному підпорядкуванні³⁴.

До основних завдань військової поліції, як правило, належать:

- » розслідування кримінальних правопорушень у збройних силах;
- » контроль за дотриманням законності;
- » профілактика дисциплінарних правопорушень;
- » контроль і регулювання руху військового транспорту;

³² Вашакмадзе М. Особливості військової юстиції: практичне керівництво / Міндія Вашакмадзе. Женева: DCAF, 2018. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/DCAF_Military-Justice_Practice-Note_UKR_Final.pdf

³³ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» щодо утворення військових прокуратур. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4446%D0%B0&skl=8

³⁴ Мельник С. Система військової юстиції в країнах членах НАТО: теоретичні та практичні аспекти // Система військової юстиції у забезпеченні національної безпеки України: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції / упоряд. В. Пилипчук та ін. К.: Видавничий дім «АртЕк». 2019. С. 57–64.

- » забезпечення безпеки військовослужбовців;
- » охорона військових об'єктів тощо.

Військова поліція *Канади*, кількісний склад якої становить 2% від загальної кількості військовослужбовців³⁵, забезпечує підтримання правопорядку у Збройних Силах Канади та розслідування вчинених військовослужбовцями правопорушень. Органи військової поліції діють окремо від військового командування і підпорядковуються начальнику військової поліції Збройних Сил Канади.

У багатьох системах військової юстиції військові командири мають повноваження проводити первинні розслідування та збирати докази. Важливо забезпечити незалежність та ефективність таких розслідувань. Національне законодавство має пояснювати, як командир співпрацює з військовою поліцією та за яких обставин і на якій стадії матеріали справи мають бути передані у військову поліцію чи прокуратуру, як розподіляються функції командування та військової поліції та як забезпечується незалежність військової поліції від командування, зокрема під час досудового розслідування.

Наприклад, у *Литві* військова поліція, яка діє в системі МО, проводить розслідування службових правопорушень. Якщо військовий командир під час розслідування дійде висновку про наявність ознак злочину, він повинен негайно повідомити про це військову поліцію та передати усі матеріали, необхідні для досудового розслідування. Далі військова поліція проводить досудове розслідування³⁶.

Процес розслідування має бути незалежним і справедливим. Брак об'єктивності та неупередженості може підірвати цілісність усієї системи військової юстиції.

При розробленні та впровадженні реформ військової юстиції слід враховувати відмінності між правовими системами. У системах загального права командири беруть участь у правосудді під час розслідування, висунення звинувачення, судовій та післясудовій стадіях. У США командири можуть суттєво впливати на процес розгляду справи. В інших системах роль командира зазвичай закінчується після завершення початкового розслідування – командир повинен передати справу військовій поліції або прокурору для подальшого розслідування та прийняття рішення про звинувачення.

Важливо чітко визначити компетенцію командування на етапі розслідування і з'ясувати взаємозв'язок між цивільною та військовою владою.

³⁵ За такої пропорції військова поліція в Україні мала б складатися з 15–20 тисяч військовослужбовців.

³⁶ Вашакмадзе М. Особливості військової юстиції: практичне керівництво / Міндія Вашакмадзе. Женева: DCAF, 2018. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/DCAF_Military-Justice_Practice-Note_UKR_Final.pdf

У ст. 68 Закону *Словенії* «Про оборону» вказано: «Якщо військова поліція затримає цивільну особу під час злочинного діяння на об'єкті, що має особливе значення для оборони, чи поблизу нього, або в районі гарнізону, вона повинна негайно повідомити про це поліцію. У цьому випадку військова поліція має право застосовувати лише абсолютно необхідні заходи та запобіжні засоби, щоб затримати таку особу до прибуття поліції та успішно запобігти будь-якому нападу на осіб або об'єкти та майно, які вона охороняє»³⁷.

Військовий омбудсмен / генеральний інспектор

В окремих країнах до військової юстиції наближені військовий омбудсмен або генеральний інспектор. Здійснюючи нагляд за збройними силами, вони діють окремо від системи військової юстиції, але у співпраці з нею. Зазвичай військовий омбудсмен має справу з окремими скаргами військовослужбовців, розслідує можливі порушення прав людини у військовій сфері та надає рекомендації, щоб запобігти їх повторенню. В деяких правових системах омбудсмен має право законодавчої ініціативи і за його допомогою впливає на функціонування військової юстиції.

В *Австралії* існує унікальний механізм адміністративного нагляду за системою військової юстиції, який здійснює Генеральний інспектор Сил Оборони. Хоча він діє в межах системи оборони, його посада залишається незалежною від вертикалі командування. Генеральний інспектор уповноважений розглядати окремі скарги та проводити аудит ефективності функціонування Сил Оборони.

У різних країнах світу діють дві моделі:

1. військовий омбудсмен (Швеція, Норвегія, Австрія, Німеччина, Канада, Ірландія, Чехія, Бельгія);
2. спеціалізований підрозділ або представник збройних сил в секретаріаті омбудсмена³⁸.

В структурі Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є спеціалізований департамент, який опікується проблемами ветеранів і військовослужбовців, військовополонених та членів їхніх сімей, а у щорічній доповіді Уповноваженого про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні є розділ, присвячений правам людини у сфері безпеки та оборони.

З урахуванням позитивного зарубіжного досвіду в квітні 2024 року у МО України створено Центральне управління захисту прав військовослужбовців, яке відповідатиме за розгляд звернень та скарг військовослужбовців, надання первинної правничої допомоги, проведення

³⁷ Вашакмадзе М. Особливості військової юстиції: практичне керівництво / Міндія Вашакмадзе. Женева: DCAF, 2018. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/DCAF_Military-Justice_Practice-Note_UKR_Final.pdf

³⁸ Там само.

перевірок і розслідування порушень прав військовослужбовців та членів їхніх сімей. Увага Центрального управління буде спрямована на порушення у таких сферах:

- › забезпечення військовослужбовців;
- › право на відпустку;
- › недопущення зловживання правами командирів;
- › ненадання/недостатнє надання медичної допомоги;
- › соціальні гарантії;
- › порушення гендерної рівності³⁹.

Індикатори та варіанти

Намагаючись запропонувати найбільш ефективну систему військової юстиції для України, дослідники виділили низку *індикаторів* (зокрема, загальний профіль країни, класифікація військових правопорушень, наявність спеціалізованих органів військової юстиції, повноваження командування щодо розгляду військових правопорушень, розмежування юрисдикції між цивільними та військовими органами юстиції), за допомогою яких порівняли п'ять систем військової юстиції, чотири з яких належать до НАТО⁴⁰. Серед них лише у Литві немає специфічної системи військової юстиції.

Станом на 2020–2021 роки, збройні сили налічували: Туреччини – 355 тис. осіб постійного особового складу та 380 тис. резервістів, Великобританії – 194 тис. осіб постійного особового складу і резервістів, Ізраїлю – 173 тис. осіб постійного особового складу і 465 тис. резервістів, Канади – майже 98 тис. постійного особового складу, Литви – 15 тис. постійного особового складу та 100 тис. резервістів.

З проведеного дослідження щодо цих країн зроблено такі висновки:

1. військові правопорушення передбачені спеціальними законодавчими актами, які стосуються організації системи військового правосуддя (Ізраїль), або організації системи збройних сил (Великобританія, Канада), або є окремим зведенням норм (Туреччина). Характерним є поділ службових правопорушень за серйозністю, що впливає на (1) класифікацію правопорушення як злочину, проступку (Литва, Ізраїль) чи іншого службового дисциплінарного правопорушення (Канада), а також (2) на серйозність покарань і (3) особливості процесу;

³⁹ Міноборони започатковує нову ініціативу з захисту прав військовослужбовців. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2024/04/03/minoboroni-zapochatkovue-novu-inicziativu-z-zahistu-prav-vijskovosluzhbovcziv/>

⁴⁰ Військова юстиція та захист прав військових. Огляд міжнародного досвіду та тенденцій в Україні / А. Володенкова та ін.; за заг. ред. А. Крикуна-Труша та Л. Галан. Київ, 2023. URL: https://www.pryncyp.com/wp-content/uploads/2023/12/pryncyp_yurydychnyj-analiz_online.pdf

2. розслідування і притягнення до відповідальності за найдрібніші (і найпоширеніші) порушення дисципліни здійснюються у максимально швидкий спосіб, без обтяження складними юридичними процедурами, яких вимагає кримінальний процес;
3. система військових судів створена для розгляду, в першу чергу правопорушень військовослужбовців. У деяких країнах допускається розгляд військовими судами справ, пов'язаних з військовою службою (Туреччина), або щодо вчинення військово-службовцями і невійськового злочину (Канада, Великобританія);
4. за моделями утворення судів країни відрізняються фундаментально. В Ізраїлі утворені регіональні військові суди як суди першої інстанції, а у Великобританії та Канаді військовий суд є єдиною інституцією, його юрисдикція поширюється на всю територію країни, а також території інших країн, де діють їхні збройні сили, і на всіх військовослужбовців та – у певних випадках – цивільних осіб, пов'язаних зі збройними силами. У Туреччині військові суди утворюються у військовій частині (рівня корпусу і вище) і поширюють свою юрисдикцію на неї;
5. до складу військових судів переважно залучаються не лише професійні судді, а й звичайні офіцери як члени колегії – за аналогією до суду присяжних, що під керівництвом професійного судді у питаннях права визначає вину обвинуваченого (Канада, Великобританія), або як майже рівноправні члени суду (Туреччина, Ізраїль). Вважається, що врахування військового досвіду товаришів по службі дозволяє ухвалити більш справедливе рішення;
6. система військової юстиції включає спеціалізований орган військової прокуратури. У Туреччині прокуратура є головним органом розслідування, а правоохоронні органи лише допоміжними у виконанні цієї функції, тоді як в інших країнах прокурор переважно здійснює нагляд за досудовим розслідуванням, надає рекомендації органу досудового розслідування, але загалом утримується від впливу на останнього. Функції ж та роль військового прокурора – представлення сторони обвинувачення у військовому суді – загалом відповідають функціям і ролі цивільних прокурорів;
7. розслідують кримінальні правопорушення органи військової поліції, у якої загалом ті самі повноваження, що й у цивільної поліції, але яка має кращий доступ до режимних об'єктів і менше обмежень щодо арештів та обшуків, зокрема військовослужбовців будь-яких посад та звань;
8. важливим елементом військової юстиції є спрощені слухання справ про військові правопорушення командирами. Перевагою цієї форми є можливість швидко розслідувати відносно незначні правопорушення на рівні підрозділу і застосовувати специфічні стримуючі санкції.

У *Литві*, відповідно до Дисциплінарного статуту Збройних Сил, за дисциплінарні проступки можливі такі стягнення: заборона залишати територію військового об'єкту, зниження посадового окладу або розміру стипендії, пониження у званні, звільнення з посади, відрахування з військового навчального закладу.

У *Канаді* за результатами спрощених слухань у дисциплінарних справах головуючі офіцери можуть застосовувати такі стягнення: пониження у званні, сувора догана, догана, позбавлення належних виплат на строк до 18 днів.

У *Великобританії* відповідальний командир може розглядати справи (як-от відсутність військовослужбовця без офіційного дозволу, неналежна поведінка щодо вищого офіцера, крадіжка, зберігання регульованих наркотичних речовин тощо) у форматі спрощеного слухання і має право застосовувати покарання у вигляді тримання під вартою до 28 днів, яке може бути продовжено на строк до 90 днів з дозволу вищого органу влади. У будь-якому випадку за обвинуваченим залишається право клопотати про вирішення справи не командиром, а у військовому суді.

9. у Литві військові злочини та проступки розглядаються цивільною юстицією, а в решті країн цивільна і військова системи конкурують в юрисдикції. Зв'язок між вчиненим злочином та несенням військової служби є ключовим фактором для обґрунтування юрисдикції органів військової юстиції.

Найчіткіше врегульоване це питання в законодавстві *Туреччини*. Вчинене діяння належить до підсудності військового суду, якщо: (I) військовослужбовець вчиняє військовий злочин; (II) військовослужбовець вчиняє будь-який злочин щодо іншого військовослужбовця; (III) військовослужбовець вчиняє будь-який злочин у місці розташування військової частини; або (IV) вчинений злочин є наслідком виконання завдання або обов'язку військовослужбовцем.

У *Канаді* та *Великобританії* юрисдикція органів цивільної та військової юстиції умисно перетинається в питаннях вчинення невійськових злочинів військовослужбовцями, що залишає питання до системи, в межах якої розглядатиметься відповідний злочин.

Негативним вважаємо досвід Канади щодо залучення до розгляду військового правопорушення офіцера-асистента як захисника обвинуваченого, який допомагає, консультує, робить заяви й іншим чином представляє обвинуваченого протягом усього провадження та будь-якого перегляду, якщо того бажає обвинувачений. Адже в будь-який момент такий офіцер-асистент може припинити допомагати обвинуваченому, після чого головуючий офіцер зобов'язаний призначити іншого офіцера-асистента. Більш надійний захист надав би професійний адвокат.

1.3. Система військової юстиції в Україні: генеза

Систему військових прокуратур і військових трибуналів Україна успадкувала від Радянського Союзу в 1991 році.

Військові прокуратури

Закон «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 року не передбачав існування в системі органів прокуратури військових прокуратур. Проте вже в листопаді 1993 року до нього були внесені зміни, згідно з якими:

- військові прокуратури були введені в систему органів прокуратури;
- до органів військових прокуратур були віднесені військові прокуратури регіонів і військова прокуратура Чорноморського флоту та Військово-Морських Сил України (на правах обласних), військові прокуратури гарнізонів (на правах міських);
- військовими прокурорами і слідчими призначались громадяни України з числа офіцерів, які проходять військову службу або перебувають у запасі і мають вищу юридичну освіту;
- військовослужбовці військових прокуратур проходили службу відповідно до Закону «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», а МО України здійснювало грошове утримання прокурорів, слідчих, службовців та інших працівників військових прокуратур і забезпечення військових прокуратур службовими приміщеннями, їх охорони, транспортом, засобами зв'язку, іншим необхідним майном, а військовослужбовців цих прокуратур – обмундируванням.

13 квітня 2012 року народні депутати України В. Олійник і В. Малишев (члени Партії Регіонів, перший наразі переховується в російській федерації, другий після 2014 року зник з медійного простору) зареєстрували проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» (реєстраційний № 9700-2), який був миттєво прийнятий Верховною Радою як закон. До цього законопроекту не було не лише висновку ГНЕУ, а навіть традиційної пояснювальної записки⁴¹. Можна обґрунтовано припустити, що військові прокуратури були так несподівано ліквідовані за вимогою з Москви в загальному контексті військового послаблення України, її «демлітаризації».

Невдовзі після початку військової агресії росії, згідно із Законом «Про внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» щодо утворення військових прокуратур» від 14 серпня 2014 року, військові прокуратури знову повернулись в систему прокуратури.

У пояснювальній записці до відповідного законопроекту – № 4446а від 8 серпня 2014 року це було обґрунтовано так:

«Система військових прокуратур, на відміну від територіальних, має будуватися за екстериторіальним принципом, що забезпечуватиме максимальне наближення до структури і дислокації військових формувань та органів їх управління... для яких характерні висока мобільність і готовність до мобілізації резервів у разі оголошення особливого періоду. Відповідно до планів бойового розгортання і застосування кожної ланки органів військового управління штати військових прокуратур передбачатимуться як на мирний, так і на воєнний час.

За необхідності військові прокуратури в особливий період мобільно пересуватимуться разом з військами...

Утворення військових прокуратур обумовлюється також необхідністю здійснення нагляду за дотриманням законів в оперативних підрозділах окремих військових формувань...

⁴¹ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=9700-2&skl=7

На військові формування держави покладається необхідність мати належний рівень бойової готовності та боєздатності. Їх специфіка вимагатиме від прокурорсько-слідчих працівників військових прокуратур спеціальних знань у галузях військової адміністрації, тактики та бойового застосування військ, володіння спеціальними методиками... виявлення та розслідування злочинів...».

Закон «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року зберіг військові прокуратури. В систему прокуратури України входили: Головна військова прокуратура (на правах структурного підрозділу Генеральної прокуратури України), військові прокуратури регіонів (на правах регіональних), військові прокуратури гарнізонів та інші військові прокуратури (на правах місцевих), перелік яких визначався в Додатку до цього Закону. Передбачалося також, якщо в силу виключних обставин у певних адміністративно-територіальних одиницях не діятимуть органи прокуратури України, то за рішенням Генерального прокурора України виконання їх функцій могло покладатися на військові прокуратури.

Проте військові прокуратури знову припинили своє існування згідно з ініційованим Президентом України В. Зеленським Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури» від 19 вересня 2019 року та виданих на його виконання Генеральним прокурором наказів «Про окремі питання забезпечення початку роботи спеціалізованих прокуратур у військовій та оборонній сфері (на правах обласних прокуратур)» від 5 лютого 2020 року № 66 і «Про особливості організації діяльності спеціалізованих прокуратур у військовій та оборонній сфері» від 22 листопада 2021 року № 370.

Перед цим, 4 вересня 2019 року, ветерани військової юстиції звертались до Президента України, Голови Верховної Ради України, Генерального прокурора з відкритим листом «Зупинити ліквідацію військових прокуратур», в якому детально обґрунтували всі негативні наслідки такого кроку⁴², але не були почуті.

1 квітня 2022 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення діяльності органів прокуратури в умовах збройної агресії проти України», яким відновлювалось функціонування військової прокуратури. Проте Президент України його не підписав, а повернув з пропозицією відхилити.

Військові суди

Згідно з постановою Верховної Ради України від 3 лютого 1993 року № 2979-XII «Про перейменування військових трибуналів України у військові суди України і продовження повноважень їх суддів», радянські військові трибунали були перетворені у військові суди.

Відповідно до Закону «Про судоустрій України», прийнятого ще 5 червня 1981 року, діяли військові суди гарнізонів як місцеві суди, військові суди регіонів і Військово-Морських Сил як апеляційні суди. Вони розглядали, зокрема:

- ▶ справи про всі злочини, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними зборів;

⁴² URL: https://ukrainepravo.com/news/ukraine/zupynyty-likvidatsiyu-viyskovykh-prokurator/?fbclid=IwAR17Ec-HVGlzBFPbBC3OnLbmvms9mm56JiB0XISlx_xqICk5xGn85820Y

- » справи про адміністративні правопорушення військовослужбовців;
- » справи за скаргами військовослужбовців на неправомірні дії військових службових осіб і органів військового управління;
- » інші справи, пов'язані із захистом прав і свобод військовослужбовців.

Судді військових судів були військовослужбовцями і входили у штатну чисельність ЗСУ. Військовими суддями були здебільшого фахівці, які отримали спеціальну військово-юридичну освіту, мали великий стаж роботи у військових формуваннях, досконало знали військове законодавство⁴³.

Згідно з КПК України 1960 року (ст. 36), військовим судам гарнізонів як судам першої інстанції були підсудні справи про всі злочини осіб, які мають військове звання до підполковника, капітана другого рангу включно, крім тих справ, які підсудні військовим судам вищого рівня, а військовим судам регіонів, Військово-Морських Сил як судам першої інстанції – справи про злочини осіб, які мають військове звання полковника, капітана 1 рангу і вище або обіймають посаду від командира полку, командира корабля 1 рангу і вище, а також осіб, рівних їм за службовим становищем, якщо такі особи вчинили злочини, за які в умовах мирного часу законом передбачена можливість призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

Закон «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 року визначив, що військові суди належать до загальних судів і здійснюють правосуддя у військових формуваннях України. Систему військових судів склали військові суди гарнізонів, військові апеляційні суди регіонів, апеляційний суд Військово-Морських Сил України, Військова судова колегія у складі Верховного Суду України.

У 2004 році розпочалась поступова ліквідація військових судів. 19 жовтня, з подання тодішнього міністра юстиції пана Олександра Лавриновича, було підписано Указ Президента України № 1262/2004 «Про ліквідацію окремих військових місцевих судів та внесення змін до мережі і кількісного складу суддів військових апеляційних та військових місцевих судів», яким ліквідовано два військових суди в Автономній Республіці Крим, військовий суд Луганського гарнізону і ще чотири суди, а кількість суддів військових судів зменшена зі 157 до 132.

Згідно із Законом «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року, всі військові суди були ліквідовані. Цим Законом визначено, що справи, які раніше розглядалися військовими судами гарнізонів та апеляційними військовими судами, мають розглядатися судами загальної юрисдикції.

Ліквідація військових судів у 2010 році, за словами тодішнього Президента України В. Януковича, була зумовлена економічною недоцільністю їх утримання, оскільки через зменшення чисельності ЗСУ значно скоротилася кількість підсудних їм справ, а також прагненням наблизити українську систему правосуддя до європейської, яка вимагає незалежності суддів від військового командування. Проте військові суди існують у багатьох демократичних країнах, зокрема європейських. Тому, ймовірно, були й інші причини ліквідації військових судів, які треба згадати в загальному контексті дій тогочасного керівництва держави на розвал оборони України. Колишній начальник генерального штабу ЗС України генерал-полковник запасу Анатолій Лопата висловив свою думку різко: «Військові суди ліквідували тому, що

⁴³ Левченко І. Третій рік війни. А судді хто? URL: <https://glavcom.ua/publications/tretiy-rik-viyeni-a-suddi-hto-372817.html>

це було передумовою для ліквідації Збройних Сил. Щоб їх ліквідувати та розікрати все їх майно, спочатку треба було ліквідувати військові суди і військові прокуратури»⁴⁴.

Указом Президента «Про ліквідацію військових апеляційних і військових місцевих судів» від 14 вересня 2010 року № 900/2010 ліквідовано 15 військових судів – 2 апеляційних і 13 місцевих.

Різко проти ліквідації військових судів виступило ГНЕУ. У своєму висновку до внесеного Президентом України проекту Закону № 6450 від 31 травня 2010 року фахівці управління зазначили, що такий підхід до військових судів є невиваженим і упередженим, а їх ліквідація – передчасною і недоцільною. Свою позицію вони обґрунтували тим, що:

1. в разі прийняття такого рішення особовий склад військових формувань, службовці військових відомств, військовозобов'язані під час проходження зборів, а також юридичні особи у сфері відповідних правовідносин будуть позбавлені належного і кваліфікованого судового захисту з питань проходження військової служби, дотримання умов контракту, соціального та правового захисту, захисту честі і гідності;
2. створена в державі система військових судів узгоджується з вимогами Конституції України щодо їх побудови за принципами територіальності і спеціалізації, а також щодо заборони створення надзвичайних та особливих судів. Адже військові частини, установи тощо (військові формування) дислокуються в Україні з врахуванням вимог військової доктрини щодо захисту держави, її суверенітету та населення, і **військові суди в основному «прив'язані» до дислокації військових формувань (гарнізони, регіони тощо) та відповідних місць проживання військовослужбовців;**
3. Постійний комітет з прав людини Ради Європи в м. Страсбурзі в червні 2003 року розглянув питання діяльності військових судів європейських держав і дійшов висновку, що наявність в державах-учасниках Конвенції військових судів не суперечить зобов'язанням цих держав⁴⁵.

Водночас слід згадати і Висновок Венеційської комісії щодо Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 15–16 жовтня 2010 року № 588, в якому Комісія привітала ліквідацію військових судів: «123. В статті 4 Перехідних положень передбачено, що військові суди ліквідуються з 15 вересня 2010 р. Це є позитивною зміною. Існування військових судів безумовно являє собою атавізм колишньої радянської судової системи»⁴⁶.

⁴⁴ Створення військових судів – нагальна необхідність для підтримання дисципліни й правопорядку в армії, що воює. Укрінформ, 19.06.2017. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2249939-vijskova-usticia-vidrodzenna-na-popelisi.html>

⁴⁵ Проект Закону про судоустрій і статус суддів. Висновок Головного науково-експертного управління 03.06.2010. URL: https://wl.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=6450&skl=7

⁴⁶ URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_AD_2010_026_2010_10_18.pdf?fbclid=IwAR3PqveHYnryIjvO6Da4MtGcVGteYZzX1egzBG2oSTVOCHRETF9iQgs3TF8

У зв'язку ж із ліквідацією військових судів:

- ▶ руйнується система підготовки військових суддів з певним рівнем знань військового законодавства і військової специфіки (озброєння та бойова техніка, порядок користування військовим майном, порядок підлеглості, стратегія і тактика військових дій тощо), що може призвести до зниження якості судових рішень і рівня судового захисту прав і свобод військовослужбовців, а також державних і громадських інтересів у сфері оборони держави. Адже суддя – військовий юрист більш підготовлений для кваліфікованого здійснення правосуддя саме у військовій сфері;
- ▶ погіршується судовий захист прав, свобод та законних інтересів військовослужбовців, які виконують обов'язки у складі миротворчих контингентів. Більшість держав, військові формування яких перебувають за межами своїх територій, мають там військові суди для здійснення юрисдикції щодо своїх громадян;
- ▶ виникає проблема забезпечення місцевих судів нормативно-правовими актами військового відомства (щороку до кожного місцевого військового суду надходить понад 2 000 нормативно-правових актів по лінії військового управління, більшість з яких є таємними, а це означає необхідність створення належно обладнаних секретних кімнат);
- ▶ у воєнний час унеможлиблюється мобілізаційне розгортання судів, які укомплектовані кадровими офіцерами⁴⁷.

Майбутні події показали загалом правильність цих аргументів.

Як зазначили у 2018 році фахівці, анексія Криму, поява значної кількості незаконних збройних формувань на території України, збройний конфлікт на Сході України, проведення АТО, які зумовили оголошення мобілізації в країні, а також спроби російських спецслужб підірвати обороноздатність держави, корупція в ЗСУ, зрадянство спричинили істотне збільшення у 2014–2018 роках кількості військових правопорушень. Одним з факторів, що вплинув на це, стала тенденція неспроможності судів загальної юрисдикції ефективно розглядати справи стосовно військовослужбовців за вчинення військових злочинів – через відсутність належного досвіду і знань у сфері функціонування ЗСУ. Адже більшість суддів навіть не проходила військову службу⁴⁸.

⁴⁷ Проект Закону про судоустрій і статус суддів. Висновок Головного науково-експертного управління 03.06.2010. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=6450&skl=7

⁴⁸ Шкуропацький О. І., Андрієць М. О. Проблемні питання здійснення військового правосуддя в Україні // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Право. – Харків, 2018. – № 26. – С. 144–147.

Якщо для цивільних, а подекуди навіть для кримінальних справ, швидкість розгляду, яка інколи дорівнює кільком рокам, може не бути критичною, то для військових злочинів, особливо вчинених в бойовій обстановці, від строку, протягом якого військовий перебуває під судом, прямо залежить боєздатність військової частини та бойовий дух особового складу. Тому завдання судді – розглянути справу якомога швидше, чого, на жаль, в системі судів загальної юрисдикції досягти неможливо^{49, 50}.

Особливо загострилась ця проблема у зв'язку із кадровим дефіцитом у судах. Згідно з даними ВККСУ, станом на 11 березня 2024 року у місцевих судах не вистачало 1483 суддів, і кількість вакантних посад має стійку тенденцію до збільшення⁵¹. Сумарний брак суддів у країні становить понад 30%, а в деяких судах ще більше; в апеляційних судах вакансій більше, ніж працюючих суддів. У судах всіх інстанцій не вистачає понад 2200 суддів, адже з 2019 року робота ВККСУ була заблокована і добір на посаду суддів не проводився⁵².

Як результат – у 2023 році на розгляді судів перебувало 9087 кримінальних проваджень у справах про військові кримінальні правопорушення, з яких розглянуто лише 3952, а нерозглянутими залишилися 5135 проваджень⁵³.

Щодо органів досудового розслідування, то, згідно з КПК України 1960 року (статті 101 і 112), здійснювали:

- ▶ **дізнання** (за наявності ознак злочину, що не є тяжким) – командири (начальники) військових частин, з'єднань, начальники військових установ, командири кораблів – у справах про злочини, вчинені військовослужбовцями ЗСУ та військовозобов'язаними під час проходження зборів, працівниками ЗСУ під час виконання ними службових обов'язків або в розташуванні військової частини, а після створення ВСП – також і начальники органів управління ВСП та їх заступники з питань провадження дізнання;
- ▶ **досудове слідство** (у справах про більшість військових злочинів, крім тих, що не є тяжкими, а також злочинів, передбачених ст. 422 КК України) – слідчі військових прокуратур, а у справах про злочин, передбачений ст. 422 КК України – слідчі СБУ.

⁴⁹ Сидоров Є. Без військових судів потрібного рівня ефективності правосуддя у військових формуваннях не досягти // Юридична газета online, 27 вересня 2016. URL: <https://jur-gazeta.com/interview/-bez-viyskovih-sudiv-potribnogo-rivnya-efektivnosti-pravosuddya-u-viyskovih-formuvannyah-ne-dosyagti.html>

⁵⁰ Пахомов В. В., Дегтяр Р. О. Військові суди // Правові горизонти / Legal horizons, 2016. С. 182–186.

⁵¹ Вища кваліфікаційна комісія суддів України. Облік посад суддів. URL: <https://vkksu.gov.ua/oblik>

⁵² Судова влада України. Огляд ЗМІ. Як ВККСУ планує здолати один з найсерйозніших викликів судової влади? 10 січня 2024 року. URL: <https://court.gov.ua/press/publications/1538067/>

⁵³ Судова влада України Судова статистика. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2023

1.4. Діюча система військової юстиції в Україні: загальна характеристика

Прикметно, що у червні 2019 року, згадуючи про річницю загибелі 49 військовослужбовців у збитому російськими найманцями літаку ІЛ-76 при посадці у Луганську, Президент України В. Зеленський зазначив: «Звісно, я знаю про судову тяганину щодо цієї трагедії. Це свідчить про великі проблеми в архітектурі військової юстиції. Налагодити її ефективне функціонування – один із пріоритетів для мене». На жаль, усвідомлення необхідності створення системи військової юстиції не підштовхнуло владу до реальних дій навіть на третьому році активної військової агресії росії проти України.

Наразі в Україні не існує системи військової юстиції як такої – у розумінні автономної чи виокремленої. Адже поняття «система» має на увазі існування взаємопов'язаних елементів, що утворюють одне ціле, узгоджено взаємодіють із зовнішнім середовищем та за певними алгоритмами взаємодіють між собою задля досягнення спільної мети.

Можна визначити лише умовну сукупність органів, які у військах виконують правоохоронну функцію, а також здійснюють організаційне, правове, кадрове та інше забезпечення діяльності інших відповідних органів задля гарантування законності і правопорядку. Йдеться про:

1. ВСП;
2. підрозділи органів досудового розслідування ДБР, НПУ і НАБУ;
3. Спеціалізована прокуратура у сфері оборони;
4. оперативні підрозділи органів НПУ, СБУ, ДБР, БЕБ, НАБУ, а також органів Державної прикордонної служби України, органів, установ виконання покарань та слідчих ізоляторів ДКВС, які здійснюють негласні слідчі (розшукові) дії;
5. підрозділи військової контррозвідки СБУ, які проводять оперативно-розшукову діяльність для перевірки інформації про можливі військові кримінальні правопорушення, осіб, які готують їх вчинення, або осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання;
6. органи і установи виконання покарань й адміністративних стягнень. КВК України (статті 14, 17, 71, 163 та ін.) визначає як окремі органи і установи виконання покарань військові частини, гауптвахти і дисциплінарний батальйон. Перші виконують покарання у вигляді позбавлення військового звання, службового обмеження для військовослужбовців, арешту з утриманням на гауптвахті, здійснюють контроль за поведінкою протягом іспитового строку тих засуджених військовослужбовців, що звільнені від відбування покарання з випробуванням, а дисциплінарний батальйон – тримання засуджених військовослужбовців;
7. юридичні служби ЗСУ та інших військових формувань (зокрема, помічники командирів бригад з правової роботи);
8. військово-юридичні заклади вищої освіти – Військово-юридичний інститут Національного університету імені Ярослава Мудрого, Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національний університет оборони України.

Детальніше про деякі з цих органів йдеться у Розділі 2 цієї книги.

Кожен з названих органів діє у військовій сфері окремо – внаслідок підпорядкування різним державним органам і з урахуванням відмінностей в їх функціях, і ця окремість не дозволяє говорити про системність. Хоча в умовах війни потреби обороноздатності визнаються надважливими для існування України, розуміння цього поки що не торкнулось такої її складової, як військова юстиція.

Наостанок згадаємо про деякі заходи у військовій законодавчій і науково-освітній сфері, які створюють умовну «материнську плату» для усіх елементів системи кримінальної юстиції і вжиття яких є невідкладним. Йдеться про:

- ▶ розробку та законодавче санкціонування концепції військового права; систематизацію військового законодавства;
- ▶ координацію воєнно-правових наукових досліджень;
- ▶ переробку Класифікатора законодавства України, затвердженого наказом Мін'юсту від 02.06.2004 № 43/5 у зв'язку із його невідповідністю сучасній системі воєнної організації держави та суспільним відносинам у військовій сфері;
- ▶ реалізацію конкурентоспроможної, ефективної підготовки кадрів для системи військової юстиції⁵⁴.

---

⁵⁴ Шульгін В. Військова юстиція в Україні: генезис реалізації військово-правової концепції // Система військової юстиції у забезпеченні національної безпеки України: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції / упоряд. В. Пилипчук та ін. К.: Видавничий дім «АртЕк». 2019. С. 117–128.

Розділ 2

Структура і повноваження окремих органів системи військової юстиції. Суди, які розглядають справи про військові правопорушення

2.1. Суди, які розглядають справи про військові правопорушення

Спеціалізованих військових судів в Україні, як вже зазначалось, немає.

Всі кримінальні провадження та справи про адміністративні правопорушення, вчинені військовослужбовцями, військовозобов'язаними та резервістами під час зборів, а також працівниками ЗСУ та інших військових формувань під час виконання ними службових обов'язків, відповідно до Закону «Про судоустрій і статус суддів», розглядають суди загальної юрисдикції:

1. **місцеві загальні суди** – окружні суди, які утворюються в одному або декількох районах чи районах у містах, або у місті, або у районі (районах) і місті (містах).

Відповідно до ст. 125 Конституції України і ст. 17 Закону «Про судоустрій і статус суддів», судоустрій в Україні будується, зокрема, за принципом територіальності.

КПК України (статті 32 і 34) встановлює, що кримінальне провадження здійснює суд, у межах територіальної юрисдикції якого вчинено кримінальне правопорушення, і воно передається на розгляд іншого суду лише у виняткових випадках, визначених законом.

Справи про адміністративні правопорушення також розглядаються за місцем їх вчинення (ч. 1 ст. 276 КУпАП).

Таким чином, розгляд судами справ (проваджень) за місцем дислокації військових частин (підрозділів) військових формувань щодо військовослужбовців, які вчинили правопорушення в зоні бойових дій, закон не передбачає; ці справи (провадження) повинні розглядати суди за місцем вчинення правопорушення навіть тоді, коли військові частини (підрозділи) передислокувались, військовослужбовці перебувають на ротації або на навчанні за кордоном тощо;

2. **апеляційні суди**, які утворюються в апеляційних округах;

3. **ВАКС** – як суд першої та апеляційної інстанції.

Відповідно до Закону «Про Вищий антикорупційний суд» (ст. 4), цей суд здійснює правосуддя у:

- ▶ кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, віднесених до його юрисдикції (підсудності) процесуальним законом, а також шляхом здійснення у випадках та порядку, визначених процесуальним законом, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у таких кримінальних провадженнях. Згідно зі ст. 33-1 КПК України, ВАКС підсудні кримінальні провадження стосовно корупційних кримінальних правопорушень, передбачених у примітці ст. 45 КК України (зокрема, ст. 410 – щодо викрадення військового майна), статтями 206-2, 209, 211, 366-2, 366-3 КК України, якщо наявна хоча б одна з умов, передбачених пунктами 1-3 ч. 5 ст. 216 КПК України (йдеться про суб'єкта, яким може бути, наприклад, військовослужбовець вищого офіцерського складу ЗСУ, СБУ, Державної прикордонної служби України, Державної спеціальної служби транспорту, НГУ та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, а також про розмір предмета кримінального правопорушення);
  - ▶ справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави в порядку цивільного судочинства;
  - ▶ справах про застосування санкції, передбаченої п. 1-1 ч. 1 ст. 4 Закону «Про санкції», у порядку адміністративного судочинства (йдеться про стягнення в дохід держави активів);
4. **Верховний Суд**, у складі якого діють, зокрема, Касаційний кримінальний суд і Велика Палата Верховного Суду.

Спеціалізації суддів на розгляді військових кримінальних правопорушень чи інших справ у військовій сфері не існує.

Проте діє загальне положення ч. 3 ст. 35 КПК України: «Визначення судді (запасного судді, слідчого судді), а в разі колегіального розгляду – судді-доповідача для розгляду конкретного провадження здійснюється Єдиною судовою інформаційно-комунікаційною системою та/або її окремою підсистемою (модулем) під час реєстрації відповідних матеріалів, скарги, клопотання, заяви чи іншого процесуального документа за принципом випадковості та в хронологічному порядку з урахуванням спеціалізації та рівномірного навантаження на кожного суддю...».

Тож збори суддів конкретного місцевого, апеляційного чи ККС можуть визначити спеціалізацію суддів (як це, наприклад, зробили збори суддів у господарських судах). Це можна зробити у судах з відносно великою кількістю суддів і заповненими посадами. На жаль, сьогодні існує проблема кадрового голоду в судах, через що врахування спеціалізації суддів у більшості випадків є неможливим.

2.2. Спеціалізована прокуратура у сфері оборони

Систему прокуратури України становлять: Офіс Генерального прокурора; обласні прокуратури; окружні прокуратури; Спеціалізована антикорупційна прокуратура (ч. 1 ст. 7 Закону «Про прокуратуру»).

У разі потреби рішенням Генерального прокурора можуть утворюватися спеціалізовані прокуратури на правах структурного підрозділу Офісу Генерального прокурора, на правах обласних прокуратур, на правах підрозділу обласної прокуратури, на правах окружних прокуратур, на правах підрозділу окружної прокуратури. Перелік, утворення, реорганізація та ліквідація спеціалізованих прокуратур, визначення їх статусу, компетенції, структури і штатного розпису здійснюються Генеральним прокурором (ч. 2 ст. 7 Закону «Про прокуратуру»).

Відповідно до Структури Офісу Генерального прокурора, станом на сьогодні таких спеціалізованих прокуратур (за винятком САП) утворено дві: 1) Спеціалізована екологічна прокуратура (утворена на правах Департаменту ОГП) та 2) Спеціалізована прокуратура у сфері оборони (утворена на правах Департаменту ОГП, обласних та окружних прокуратур)⁵⁵, яка до 2023 року називалася Спеціалізована прокуратура у *військовій та оборонній сфері*.

Відповідно до засади єдності системи прокуратури, яка включає в себе єдиний статус прокурорів (ч. 5 ст. 7 Закону «Про прокуратуру»), в Спеціалізованій прокуратурі у оборонній сфері прокурори перебувають на посадах як публічні службовці. Їх статус не відрізняється від статусу інших прокурорів, йдеться лише про спеціалізацію у певній сфері.

Структура і завдання Спеціалізованої прокуратури у сфері оборони визначені відповідним Положенням⁵⁶. Свою роботу Спеціалізована прокуратура (на правах Департаменту ОГП) організовує у взаємодії зі спеціалізованими прокуратурами у сфері оборони на правах обласних та окружних прокуратур (п. 1.3 Положення).

⁵⁵ Структура Офісу Генерального прокурора (затв. Наказом Генерального прокурора від 21 грудня 2019 року № 99-шц (із врахуванням змін, внесених наказами Генерального прокурора № 1шц від 08.01.2020 р. – № 11шц від 21.03.2024 р.). URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/struktura-struktura-ofisu-generalnogo-prokurora-zatverdzhena-nakazom-generalnogo-prokurora-vid-21-12-2019-no-99-shc>

⁵⁶ Наказ Генерального прокурора від 30.05.2023 № 144 «Про затвердження Положення про Спеціалізовану прокуратуру у сфері оборони (на правах Департаменту) Офісу Генерального прокурора». URL: <https://ips.ligakon.net/document/GP23037>

Детально порядок взаємодії між ними визначений відповідним наказом Генерального прокурора⁵⁷, згідно з яким структура Спеціалізованої прокуратури у сфері оборони відповідає принципам інстанційності та територіальності.

Принцип територіальності знайшов свій прояв в існуванні такої прокуратури в чотирьох регіонах (п. 3 Положення) – Центральному, Південному, Західному і Східному. Проте належне забезпечення законності та правопорядку у військах є можливим лише за екстериторіальним розташуванням органів військової юстиції, тобто так, як дислокуються військові формування⁵⁸.

Основне завдання Спеціалізованої прокуратури у сфері оборони – організація і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, участь у судовому провадженні та підтримання публічного обвинувачення:

1. у військових кримінальних правопорушеннях;
2. якщо кримінальні правопорушення вчинені військовослужбовцями; військово-зобов'язаними та резервістами під час проходження зборів, добровольцями добровольчих формувань територіальної громади; під час виконання службових обов'язків працівниками військових частин, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери управління МО України, ЗСУ, інших військових формувань, оборонно-промислового комплексу України та органів державної влади, які комплектуються військовослужбовцями (суб'єктний критерій);
3. якщо кримінальні правопорушення вчинені на території розташування військових частин, установ, організацій МО України, ЗСУ, СБУ, Державної прикордонної служби України, НГУ, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державного космічного агентства України та підприємств оборонно-промислового комплексу України (територіальний критерій);
4. у сфері службової діяльності та проти власності, об'єктом посягання яких є військове майно та (або) кошти для потреб оборони, зокрема для військових адміністрацій з питань здійснення заходів правового режиму воєнного стану (службовий критерій);
5. інші кримінальні правопорушення у порядку, визначеному КПК України, зокрема якщо хоча б один зі співучасників є вищезазначеним суб'єктом або хоча б одне правопорушення у кримінальному провадженні відповідає вищевказаним критеріям.

Також Спеціалізована прокуратура у сфері оборони забезпечує:

- ▶ організацію та здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності оперативними підрозділами;
- ▶ організацію та здійснення нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, та з питань організації конвоювання осіб, затриманих, взятих під варту та засуджених;

⁵⁷ Наказ Генерального прокурора від 17.05.2023 №130 «Про особливості організації діяльності спеціалізованих прокуратур у сфері оборони». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0130905-23#Text>

⁵⁸ Полянський Ю. Військова юстиція в Україні: проблемні питання // Юридичний вісник. 2019. №3. С. 5–11.

- організацію та здійснення представництва держави у суді у відповідній категорії кримінальних проваджень;
- нагляд за додержанням законів при застосуванні заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, поза межами кримінального провадження;
- надання оцінки діям чи бездіяльності службових осіб щодо наявності ознак адміністративних правопорушень, передбачених главою 13-Б КУпАП («Військові адміністративні правопорушення»);
- запобігання та протидію військовим адміністративним правопорушенням і правопорушенням, пов'язаним з корупцією.

У рішенні № 4-р(II)/2019 від 05.06.2019 р. КСУ, висловлюючись щодо представництва прокуратурою інтересів держави в суді, вказав, що в Основному Законі України міститься застереження «у виключних випадках і в порядку, що визначені законом». Про такі випадки йдеться, зокрема, у ч. 3 ст. 23 Закону № 1697, за якою «прокурор здійснює представництво в суді законних інтересів держави у разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює... інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу. При цьому на прокуратуру покладається обов'язок щодо обґрунтування необхідності такого втручання»⁵⁹.

Представництво інтересів держави в суді саме прокурорами Спеціалізованої прокуратури у сфері оборони здебільшого проявляється у поданні прокурорами позовів, які стосуються визнання недійсними в цілому або в частині господарських договорів, укладених між військовими частинами, іншими військовими підрозділами та постачальниками товарів, робіт чи послуг. Проте, з урахуванням тривалості та інтенсивності бойових дій, прокурори Спеціалізованої прокуратури у сфері оборони беруть участь не лише в господарських справах, а й у справах про госпіталізацію у психіатричній стаціонар для обстеження та лікування без згоди військовослужбовця, як було, наприклад, у рамках справи № 297/2512/23⁶⁰.

Функція нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, спрямована на досягнення одразу кількох завдань. Зокрема, при реалізації цієї функції прокурори контролюють порядок виконання рішення суду не лише з метою фіксації порушень прав особи, яка притягнута до відповідальності, а й у цілях встановлення факту порушення законодавства самої установи, яка спрямовує свою діяльність на виконання судових рішень.

⁵⁹ Рішення Конституційного Суду України від 5 червня 2019 р. № 4-р(II)/2019 у справі № 3-234/2018(3058/18) / Конституційний Суд України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/4_p2_2019.pdf

⁶⁰ Рішення Берегівського районного суду Закарпатської області від 28.07.2023 року у справі № 297/2512/23 / Берегівський районний суд Закарпатської області. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112531267>.

Підпунктом 9.3 наказу Генерального прокурора від 29.12.2021 № 400 «Про організацію діяльності прокурорів з протидії порушенням прав людини у правоохоронній та пенітенціарній сферах»⁶¹ визначено, що нагляд у межах компетенції зобов'язана організувати та здійснювати Спеціалізована прокуратура у військовій та оборонній сфері – на гауптвахтах, у кімнатах (камерах) для тимчасово затриманих військовослужбовців підрозділів ВСП та спеціальних палатах закладів охорони здоров'я ЗСУ, у дисциплінарному батальйоні ЗСУ, у військових частинах – щодо службового обмеження для військовослужбовців, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, звільнення від відбування покарання з випробуванням, а також стосовно осіб, звільнених від кримінальної відповідальності у зв'язку з переданням на поруки колективам військових частин, у військових частинах НГУ – щодо організації конвоювання затриманих, взятих під варту та засуджених до позбавлення волі осіб.

2.3. Органи досудового розслідування військових кримінальних правопорушень

Відповідно до ст. 216 КПК України 2012 року, законів «Про Державне бюро розслідувань», «Про Національну поліцію», «Про Національне антикорупційне бюро України», «Про Службу безпеки України», наразі займаються розслідуванням кримінальних правопорушень:

- ▶ проти встановленого порядку несення військової служби (військових кримінальних правопорушень), крім злочинів, передбачених ст. 422 КК України, – **слідчі органів ДБР** (їх гранична чисельність становить 1600 осіб);

Слідчі ДБР здійснюють розслідування основної кількості військових кримінальних правопорушень. Так, загальна кількість облікованих за ДБР кримінальних правопорушень становила: у 2022 році – 21 399, у 2023 році – 37 823, у січні-лютому 2024 року – 10 910. Із цієї загальної кількості обліковувалася така кількість військових кримінальних правопорушень: 2022 рік – 13 583 (83%), 2023 рік – 28 285 (74%), січень-лютий 2024 року – 8 914 (82%)⁶².

- ▶ передбачених ст. 422 («Розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості») і ст. 435-1 КК України («Образа честі і гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю») – **слідчі органів СБУ**;

⁶¹ Наказ Генерального прокурора від 29.12.2021 № 400 «Про організацію діяльності прокурорів з протидії порушенням прав людини у правоохоронній та пенітенціарній сферах». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0400905-21#top>

⁶² Офіс Генерального прокурора. Статистика. URL: <https://new.gp.gov.ua/ua/posts/statistika>

За СБУ найбільша кількість військових кримінальних правопорушень облікована у 2023 році – 101, що майже у два рази більше, ніж у 2022 році (62). У січні-лютому 2024 року за СБУ обліковано 15 таких правопорушень⁶³.

- ▶ передбачених ст. 410 КК України («Викрадення, привласнення, вимагання військово-службовцем військового майна, а також заволодіння ним шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем»), якщо наявна хоча б одна з таких умов: кримінальне правопорушення вчинено військовослужбовцем військових формувань України; розмір завданої шкоди у дві тисячі і більше разів перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб – **детективи НАБУ**;

За НАБУ лише у 2022 році зареєстровано 4 військових кримінальних правопорушення, однак у жодному випадку не було вручено повідомлення про підозру та, відповідно, жодного провадження не направлено до суду⁶⁴.

- ▶ будь-яких інших вчинених військовослужбовцями кримінальних правопорушень, крім тих, що належать до підслідності ДБР, НАБУ та СБУ, – **слідчі органів БЕБ або НПУ**.

За НПУ у 2023 році обліковано 279 військових кримінальних правопорушень, і щодо 59 кримінальних проваджень направлено до суду (у 2022 році, відповідно, 114 і 12). У січні-лютому 2024 року за НПУ обліковано 20 таких правопорушень, і щодо 2 кримінальні провадження направлено до суду⁶⁵.

ДБР має у своєму складі центральний апарат, сім територіальних управлінь (законом визначено, що вони розташовані у містах Львові, Хмельницькому, Миколаєві, Мелітополі, Полтаві, Краматорську, Києві) і спеціальні підрозділи – фізичного захисту, внутрішнього контролю тощо.

Відповідно до закону, ні в центральному апараті, ні в територіальних управліннях спеціалізація у слідчих та оперативних підрозділах ДБР на розслідуванні військових кримінальних правопорушень не запроваджена і відповідні окремі відділи не створені. Проте відповідна спеціалізація у слідчих підрозділах центрального апарату та територіальних управлінь ДБР все ж таки запроваджена на підставі внутрішніх наказів⁶⁶.

Слідчі, зокрема ті, що розслідують військові кримінальні правопорушення, не перебувають в місцях дислокації військових частин та установ або поблизу таких місць.

Негласні слідчі (розшукові) дії у відповідних кримінальних провадженнях за письмовим дорученням слідчого, детектива, дізнавача, прокурора здійснюють оперативні підрозділи

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Інформація надана Державним бюро розслідувань на запит Комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності.

органів НПУ, СБУ, ДБР, БЕБ або НАБУ, в деяких випадках – органів Державної прикордонної служби України, органів, установ виконання покарань та слідчих ізоляторів ДКВС.

Водночас проводити **оперативно-розшукову діяльність** можуть й інші підрозділи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність та визначені у ст. 5 Закону «Про оперативно-розшукову діяльність», зокрема військової контррозвідки СБУ, – для перевірки інформації про можливі кримінальні правопорушення та про осіб, які готують їх вчинення, або осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання.

Таким чином, умови підслідності військових кримінальних правопорушень (як і всіх інших) залежать від суб'єкта, предмета та інших обставин і є заплутаними. На практиці визначення підслідності викликає складнощі і загрожує затягуванням і зниженням якості розслідування.

Наприклад, привласнення військового майна військовослужбовцем, залежно від розміру завданої шкоди, можуть розслідувати слідчі ДБР або детективи НАБУ, а розтрату військового майна, яка не передбачена у ст. 410 КК України, слід кваліфікувати за ст. 191 КК України і розслідувати її, залежно від розміру завданої шкоди і суб'єкта, можуть слідчі ДБР чи Національної поліції або детективи НАБУ чи БЕБ.

Вчинені військовими службовими особами перевищення службових повноважень, бездіяльність влади або недбале ставлення до військової служби є військовими кримінальними правопорушеннями і розслідуються слідчими ДБР, а зловживання службовим становищем – детективами НАБУ, БЕБ або слідчими Національної поліції.

У зв'язку з порушенням правил водіння військовослужбовцем на місце події вимушені виїжджати слідчі як ДБР, так і Національної поліції, які лише після проведення невідкладних слідчих дій визначають, чи вчинене кримінальне правопорушення, передбачене статтями 286 чи 286-1 або ст. 415 КК України, і, відповідно, визначають підслідність.

Фахівці звертають увагу на низку **проблем** в цій сфері:

- ▶ простір для суб'єктивізму і зловживань надає той факт, що органи НПУ розслідують загальнокримінальні порушення, вчинені військовослужбовцями, а підрозділи ДБР – військові кримінальні правопорушення;
- ▶ слідчі поліції, завантажені іншими справами, не приділяють належної уваги розслідуванню загальнокримінальних злочинів, вчинених військовослужбовцями, не з'ясовують їх причини. Якість їх розслідувань низька, не забезпечується оперативність і невідворотність покарання;
- ▶ можливості оперативних підрозділів поліції у військах обмежені, а часто неможливі для застосування, оскільки військові частини є закритими об'єктами;
- ▶ обов'язок розслідувати військові злочини було штучно включено до повноважень ДБР безпосередньо перед остаточним прийняттям Закону «Про Державне бюро розслідувань», а тому ДБР не було надано ні організаційних, ні функціональних можливостей реально впливати на військову дисципліну, правопорядок і стан злочинності у військах;

- » підрозділи ДБР, що розслідують злочини у військах, не мають чіткої вертикальної структури управління, оскільки вони підпорядковані не центральному апарату ДБР, а керівникам територіальних управлінь;
- » місця розташування територіальних управлінь ДБР не враховують військово-адміністративний поділ – тому відповідні підрозділи ДБР фізично не в змозі забезпечити оперативний виїзд на місця подій, тоді як найбільше шансів для розкриття злочину надає робота по «гарячих слідах». Наприклад, відстань від Полтавського територіального управління ДБР до Харкова – 150 км, до Сум – 180 км, до важливого транспортного вузла Конотопа – 260 км, до інших дальніх ділянок державного кордону – більше 300 км;
- » слідчі ДБР ще під час позиційної війни захлинулись у лавині кримінальних правопорушень. За інформацією ДБР, на сьогодні середнє навантаження на одного слідчого становить близько 200 кримінальних проваджень, тоді як у 2022 році – близько 120. Навантаження на одного слідчого територіального управління ДБР, розташованого у Полтаві, Краматорську, Мелітополі, Миколаєві, становить 400 проваджень⁶⁷;
- » відсутні підготовлені професійні кадри для фахового і якісного розслідування правопорушень у військах. Слідчих ДБР до відповідних підрозділів набрали з тих, хто не вивчав військове законодавство і методика розслідування військових злочинів, не має досвіду військової служби. Часто вони є безпорадними на місці вчинення злочину, не навчені елементарному, а головне – вчити їх цього в ДБР нема кому;

На протипагу такій тезі ДБР наголошує, що усі слідчі ДБР обізнані з особливостями притягнення військовослужбовців до відповідальності згідно з кримінальним та адміністративним законодавством, а також із тактико-технічними характеристиками озброєння та особливостями його застосування, специфікою військової служби, статутними взаємовідносинами та іншими напрямками військової справи, необхідними під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, де суб'єктом є військовослужбовець.

У ДБР на постійній основі здійснюються заходи з навчання, підвищення кваліфікації та професійної майстерності працівників (у тому числі за сприяння міжнародних партнерів), розробляються та впроваджуються в практичну діяльність науково-методичні рекомендації, проводяться семінарські заняття тощо⁶⁸.

- » створився парадокс: позбавлення прокурорів, що працювали у військовій сфері, статусу військовослужбовця призвело до погіршення якісного складу кадрів Спеціалізованої прокуратури в оборонній сфері. Фахівців у військовій сфері, які мають не тільки юридичні знання, а й спеціальні військові знання та навички, насамперед, щодо основ тактики і бойового застосування військ, організаційної структури військ, готують спеціалізовані заклади освіти – Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого, Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка і Національний університет

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само.

оборони України – за рахунок бюджетних коштів. Але вони випускають офіцерів, які у воєнний час не можуть бути звільнені з військової служби і тому не можуть вступити на цивільну державну службу ні до Спеціалізованої прокуратури в оборонній сфері, ні до ДБР, НАБУ чи НПУ. Відтак, спеціалізована військово-юридична освіта виявилась відірваною від правоохоронних органів у військовій сфері, які дуже потребують таких фахівців, але вимушені поповнювати свої лави виключно цивільними особами із загальною юридичною освітою⁶⁹.

На відміну від вказаних фахівцями проблемних аспектів, ДБР виокремлює певні процедурні проблеми під час здійснення його працівниками повноважень щодо розслідування військових правопорушень, а саме:

1. уповноважені особи ЗСУ не завжди забезпечують у повному обсязі надання матеріалів щодо вчинення військових кримінальних правопорушень, а також даних, що характеризують особу тощо, для здійснення швидкого, повного, неупередженого досудового розслідування з дотриманням розумних строків;
2. недостатнім є кадровий ресурс для здійснення розшуку осіб, які ухиляються від органів досудового розслідування, суду;
3. недосконалість наявних законодавчих механізмів:
  - ▶ відсутність важелів процесуального впливу на військовослужбовців щодо примусового проходження військово-лікарської експертизи;
  - ▶ непроведення під час здійснення досудового розслідування військово-лікарської експертизи, що може бути підставою для постановлення виправдального вироку стосовно військовослужбовців у разі підтвердження під час судового розгляду його непридатності до несення військової служби;
  - ▶ довготривале проведення судових військових експертиз унеможлиблює своєчасне повідомлення особам про підозру, завершення досудового розслідування у найкоротші строки та звернення до суду з обвинувальним актом, що негативно позначається на обороноздатності держави, призводить до зниження військової дисципліни та правопорядку серед особового складу через хибне уявлення про безкарність, перешкоджає збереженню потенціалу для успішного ведення ЗСУ та іншими військовими формуваннями бойових дій, спрямованих на відсіч і стримування збройної агресії проти України, підриває авторитет правоохоронних органів та довіру суспільства;
  - ▶ відсутність достатніх підстав для повідомлення особі, що ухиляється від військової служби, про підозру, що унеможлиблює її оголошення в розшук та подальше затримання;
  - ▶ перебування військовослужбовців на території інших областей поза межами юрисдикції органу досудового розслідування;

⁶⁹ Маркевич А. Проблемні питання організації діяльності системи військової кримінальної юстиції України в сучасних умовах // Система військової юстиції у забезпеченні національної безпеки України: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції / упоряд. В. Пилипчук та ін. К.: Видавничий дім «АртЕк». 2019. С. 35–40.

- ▶ зарахування строку призупинення військової служби до вислуги років для виплати надбавки за вислугу років і призначення пенсії, а також строку вислуги років для присвоєння чергового військового звання, поновлення пільг та соціальних гарантій, встановлених законодавством для військовослужбовців, виплата недоотриманого грошового та здійснення недоотриманого продовольчого, речового та інших видів забезпечення військовослужбовцями, стосовно яких закрито кримінальне провадження відповідно до п.п. 1-3 ч. 1 ст. 284 КПК України за весь час необґрунтованого призупинення військової служби;
- 4. у працівників ДБР виникають проблеми з доступом до місць дислокації військових частин (підрозділів), оскільки військова частина або її підрозділ під час дії в країні режиму воєнного стану, особливо на лінії розмежування чи в наближенні до неї, є об'єктом із обмеженим доступом. У разі необхідності проведення слідчих дій на такому об'єкті питання щодо доступу до нього, обсягу та строків проведення слідчих дій погоджуються слідчими підрозділами з безпосередніми командирами військових підрозділів; також до безпосереднього проведення залучаються оперативні підрозділи ДБР, Департаменту військової контррозвідки СБУ, ВСП певного регіону;
- 5. певна обмеженість у взаємодії ДБР та ВСП, що пов'язано насамперед із недосконалістю чинного законодавства, яке врегульовує порядок затримання та доставлення військовослужбовців з інших регіонів України до органу досудового розслідування, суду підрозділами ВСП тієї чи іншої області⁷⁰.

Щодо підслідності, то оптимальним був би підхід, за якого усі кримінальні правопорушення (і військові, й інші), якщо вони вчинені військовослужбовцями та працівниками військових формувань, належать до підслідності одного органу – на сьогодні ДБР, в перспективі – Військової поліції як ЦОБВ, не підпорядкованого адміністрації будь-якого військового формування України.

Аналогічний підхід було визначено, наприклад, в наказі Генеральної прокуратури від 30 березня 2009 року № 23 (втратив чинність в 2011 році). Слідчим військових прокуратур були підслідні злочини, вчинені:

1. військовослужбовцями військових формувань, а також відрядженими до державних органів та цивільних установ;
2. військовослужбовцями інших держав на території України у випадках, коли відповідно до міжнародних договорів чи законодавства України вони підлягають кримінальній відповідальності на території України;
3. працівниками (робітниками і службовцями, які не є військовослужбовцями і працюють у військових частинах та установах, на підпорядкованих державних

⁷⁰ Інформація надана Державним бюро розслідувань на запит Комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності.

- підприємствах) військових формувань, якщо злочини вчинені в розташуванні військової частини, установи, на підприємстві чи військовому об'єкті або у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, незалежно від місця вчинення злочину;
4. військовозобов'язаними під час проходження ними зборів.

2.4. Військова контррозвідка

Законом «Про контррозвідувальну діяльність» передбачено (ст. 6), що однією з підстав її проведення є наявність достатньої інформації, яка потребує перевірки за допомогою спеціальних форм, методів і засобів, про посягання на державний суверенітет, конституційний лад і територіальну цілісність України, терористичні посягання чи терористичну діяльність, кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Оскільки такі посягання і правопорушення можуть вчинювати і військовослужбовці, то певною мірою – військову контррозвідку можна віднести до системи військової юстиції.

Органи військової контррозвідки є складовою Центрального управління СБУ і створюються для контррозвідувального забезпечення ЗСУ та інших військових формувань, дислокованих на території України (статті 9, 12 Закону «Про Службу безпеки України»).

Начальник військової контррозвідки призначається на посаду за поданням Голови СБУ та звільняється з посади Президентом України, а до кадрів військової контррозвідки віднесено, зокрема, співробітників-військовослужбовців (статті 15, 19 Закону «Про Службу безпеки України»).

У сучасній організаційно-правовій формі Департамент військової контррозвідки СБУ утворено в жовтні 2020 р. Указом Президента України (до цього – Головне управління військової контррозвідки у складі Департаменту контррозвідки СБУ)⁷¹. Військова контррозвідка як самостійний підрозділ Центрального управління СБУ виконує весь спектр завдань, властивих СБУ, а її перебування у структурі національної спецслужби дає змогу плідно взаємодіяти з іншими підрозділами СБУ.

Організаційна структура Департаменту військової контррозвідки СБУ раціонально побудована відповідно до новітніх викликів у сфері безпеки й оборони та повністю відповідає організаційній структурі МО України і ЗСУ, інших військових формувань, а ефективності в роботі сприяє співпраця з правоохоронними органами, іншими структурами сектору безпеки й оборони⁷².

⁷¹ Указ Президента України № 431/2020 «Про внесення змін до Указів Президента України від 27 грудня 2005 року № 1860 та від 5 травня 2020 року № 166 «Про створення Департаменту військової контррозвідки». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4312020-35285>;

⁷² Левченко С. Становлення військової контррозвідки Служби безпеки України: до 30-ї річниці створення // Воєнно-історичний вісник. 2021. № 4(42). С. 152.

2.5. Військова служба правопорядку у Збройних Силах України

ВСП – спеціальне правоохоронне формування у складі ЗСУ, яке функціонує з квітня 2002 року і призначене, зокрема, для:

1. забезпечення правопорядку і військової дисципліни серед військовослужбовців ЗСУ у місцях дислокації військових частин, у військових навчальних закладах, військових містечках і громадських місцях;
2. запобігання правопорушенням у ЗСУ, їх припинення;
3. захисту життя, здоров'я, прав і законних інтересів військовослужбовців, військово-зобов'язаних під час проходження зборів, працівників ЗСУ, та захисту від інших протиправних посягань.

У ст. 3 Закону «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України», зокрема, визначені такі завдання ВСП: розшук осіб, які самовільно залишили місце служби; виконання рішень про тримання військовослужбовців на гауптвахті; виконання кримінального покарання у вигляді тримання у дисциплінарному батальйоні.

Чисельний склад органів управління, підрозділів ВСП, їх дислокація визначаються МО України, виходячи з умов дислокації військ (сил). Гранична чисельність військовослужбовців і працівників ВСП не може перевищувати 1,5% загальної чисельності ЗСУ.

До структури ВСП входять, крім органів управління, підрозділи охорони, патрульно-постова служба та служба безпеки дорожнього руху, Навчальний центр, Центр спеціального призначення, Дисциплінарний батальйон та Головне управління. ВСП має чотири територіальних управління – Центральне, Південне, Східне та Західне. В складі управлінь діють десятки зональних відділів (відділень), що повторюють адміністративно-територіальний устрій областей та м. Києва.

Хоча ВСП діє у складі ЗСУ, вона, згідно із Законом «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України» (ст. 7), поширює низку своїх повноважень і на військовослужбовців інших військових формувань, а також військовозобов'язаних і резервістів під час проходження ними зборів, зокрема, вимагає дотримання громадського порядку, припинення правопорушень і в разі невиконання вимог застосовує заходи примусу.

Порядок реалізації окремих повноважень військовослужбовців ВСП визначається Інструкцією про організацію патрульно-постової служби Військовою службою правопорядку у Збройних Силах⁷³. У ній положення щодо адміністративного примусу до військовослужбовців сформульовано аналогічно до поліцейських заходів, які поліцейські застосовують до громадян згідно із Законом «Про Національну поліцію».

⁷³ Наказ Міністерства оборони України від 10.10.2016 № 515 «Про затвердження Інструкції про організацію патрульно-постової служби Військовою службою правопорядку у Збройних Силах України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1429-16#Text>

Відтак, ВСП є аналогом поліції громадської безпеки, але її повноваження обмежені забезпеченням дисципліни серед військовослужбовців. ВСП не виконує функцію досудового розслідування, оперативно-розшукову та контррозвідальну функції.

Згідно з КУпАП, посадовим особам ВСП надані широкі повноваження:

1. розглядати справи про вчинені водіями військових транспортних засобів під час виконання ними службових обов'язків правопорушення, передбачені частинами 1, 4 і 5 ст. 121, ст. 121-1, частинами 1–4 ст. 122, ч. 1 ст. 123, статтями 124–1–126, ст. 132-1 (ст. 235-1 КУпАП);
2. складати протоколи у справах про адміністративні правопорушення, вчинені військовослужбовцями, військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів, працівниками ЗСУ під час виконання ними службових обов'язків, передбачені статтями 44, частини друга і третя статті 123, статті 172–10–172–20, 173, 174, 178, 182, 184-1, 185 і 185-7, а також ч. 5 ст. 122, ст. 122-2, ч. 3 ст. 123, ст. 124, про всі порушення правил дорожнього руху, вчинені особами, які керують транспортними засобами військових формувань (ст. 255 КУпАП);
3. доставляти і затримувати порушників – військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів, працівників ЗСУ під час виконання ними службових обов'язків, здійснювати їх особистий огляд, огляд речей, огляд на стан сп'яніння (статті 259, 262, 264, 266-1 КУпАП);
4. виконувати арешт з утриманням на гауптвахті військовослужбовців, військовозобов'язаних і резервістів під час проходження зборів (ст. 327-1 КУпАП).

Фахівці обґрунтовано вказують на те, що наразі:

1. існування у складі ЗСУ спеціального правоохоронного формування призводить до покладення на ЗСУ невластивих їм правоохоронних функцій;
2. ВСП підпорядковане військовому командуванню, фінансується за рахунок ЗСУ, а посадові особи ВСП призначаються військовим командуванням – це зумовлює залежність ВСП від такого командування, що порушує один із базових принципів військової юстиції;
3. більшість завдань і функцій ВСП не є правоохоронними, а спрямовані на забезпечення діяльності ЗСУ.

У разі формування військової поліції на базі ВСП, пропонується забезпечити:

- ▶ її незалежність від військового командування, зокрема фінансову. ВСП слід вивести зі складу ЗСУ і за межі адміністративного підпорядкування МО України, надати їй статус спеціалізованого правоохоронного органу, підпорядкованого Кабінету Міністрів України. МО України може спрямовувати окремі питання діяльності військової поліції, але повинно бути законодавчо обмеженим у спробах впливати на діяльність військової поліції;
- ▶ побудову системи її органів та підрозділів з урахуванням військово-адміністративного поділу України – для забезпечення максимальної їх наближеності до місць дислокації сил безпеки та оборони;

- ▶ покладення на військову поліцію функції досудового розслідування військових кримінальних правопорушень⁷⁴.

---

⁷⁴ Зайцев М. Інституціональні та компетентнісні аспекти формування військової поліції // Система військової юстиції у забезпеченні національної безпеки України: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції / упоряд. В. Пилипчук та ін. К.: Видавничий дім «АртЕк». 2019. С. 129–136.

Розділ 3

Проблеми створення нових органів системи військової юстиції та військових судів

3.1. Військова поліція

Протягом 2015–2018 років Верховною Радою України робилися неодноразові спроби створити окремий орган для превенції та розслідування військових правопорушень у ЗСУ. У різні роки на розгляді парламенту перебували законопроекти «Про Військову поліцію», «Про Державне бюро військової юстиції» та альтернативні законопроекти. Паралельно опрацьовувалася можливість на законодавчому рівні розширити повноваження ВСП в частині наділення її правом здійснювати досудове розслідування та проводити оперативно-розшукову діяльність. Проте жодна із цих ініціатив не була підтримана.

Указом Президента України від 17 вересня 2021 року № 473/2021 затверджено Стратегічний оборонний бюлетень України, яким передбачено завдання 5.7 – реформування ВСП у Військову поліцію, здатну виконувати завдання з підтримання правопорядку в системі МО України. Судячи з визначених заходів, до кінця 2025 року планується створити у Військовій поліції слідчі та оперативно-розшукові підрозділи, розвинути спроможності органів управління Військової поліції із забезпечення правопорядку та антитерористичного забезпечення на потенційно небезпечних об'єктах системи МО України, досягти сумісності Військової поліції з відповідними структурами держав – членів НАТО.

Наразі Верховна Рада опрацьовує чергові законопроекти щодо утворення окремого правоохоронного органу частково або повною мірою на базі ВСП, що опікуватиметься питаннями військових правопорушень та інших правопорушень, вчинених військовослужбовцями.

Проекти законів № № 6569⁷⁵ та 6570⁷⁶

Вони надійшли на розгляд парламенту у січні 2022 року, тобто ще до повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України.

Тоді автор законопроектів обґрунтовував нагальність запровадження нових підходів до регулювання відносин у сфері належної організації досудового розслідування військових кримінальних правопорушень відсутністю належного контролю за станом правопорядку в ЗСУ.

Законопроекти актуалізувалися у зв'язку з тим, що після 24 лютого 2022 року збільшилася чисельність військовослужбовців, що спровокувало значний приріст військових правопорушень. Водночас поява нових видів кримінальних правопорушень (наприклад, здійснення колабораційної діяльності або воєнних злочинів) зумовила зміщення уваги органів правопорядку з розслідування військових кримінальних правопорушень на інші діяння – більш резонансні або такі, що засвідчують злочини ворога.

Ініціатор законопроектів № № 6569 і 6570 зазначає, що їх метою є:

1. утворення ДБВЮ як центрального правоохоронного органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, на який покладається запобігання, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень, віднесених до його компетенції (військові злочини, злочини, вчинені військовослужбовцями чи на території військових частин);
2. внесення відповідних змін до КПК України і КУпАП в частині створення умов для повноцінного виконання завдань таким органом.

Прийняття законопроектів обґрунтовується неефективністю та неоперативністю розслідування численних військових кримінальних правопорушень, що негативно впливає на стан боєготовності військових формувань, а також тим, що слідчі ДБР, до повноважень якого з листопада 2018 року (часу, з якого запрацював цей орган, перебравши на себе слідчі функції прокуратури) належить досудове розслідування військових кримінальних правопорушень, не повною мірою забезпечують виконання покладених на них завдань через обмежені повноваження і відсутність належної спеціалізації.

За даними Офісу Генерального прокурора, у 2021 році у ДБР обліковано 2980 кримінальних проваджень у цій категорії справ, у 2022 році – 13 583, а у 2023 році – 28 666 (з них 24 507 або 85,5% – пов'язаних з ухиленням від військової служби).

В 2022–2023 роках кількість особового складу ЗСУ суттєво зросла. До того ж в умовах повномасштабної війни питання дисципліни в ЗСУ є питанням безпеки держави і не може порівнюватись із тим рівнем загроз, які існували у разі недостатньо злагодженої роботи системи військової юстиції.

⁷⁵ Проект Закону «Про Державне бюро військової юстиції» № 6569 від 28.01.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/38892>

⁷⁶ Проект Закону «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального процесуального кодексу України у зв'язку із прийняттям Закону України «Про державне бюро військової юстиції». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/38893>

Тож не дивно, що на кінець звітного періоду (грудень 2023 року) з 28 666 облікованих у ДБР військових кримінальних правопорушень лише щодо 3 207 правопорушень особам повідомлено про підозру, щодо 2 719 правопорушень провадження направлено до суду, а у 1 806 провадження закрито. Тобто у переважній більшості випадків (25 626, або 89,4%) рішення ДБР про закінчення чи зупинення проваджень у справах щодо військових кримінальних правопорушень не прийняте.

Можна говорити про велику завантаженість ДБР, що наразі наділене повноваженнями розслідувати як вказані правопорушення, так і кримінальні правопорушення, не пов'язані з військовою сферою. У 2022 році ДБР, гранична чисельність центрального апарату та територіальних управлінь якого нараховує 1600 осіб, здійснювало розслідування у майже 50 тис. кримінальних проваджень, а у 2023 році – вже у майже 72 тис.

Законопроекти визначають правові й організаційні засади діяльності ДБВЮ, а саме: спеціальний статус ДБВЮ, особливий порядок визначення його загальної структури, фінансування, кадрового та організаційного забезпечення; завдання, функції та порядок здійснення повноважень.

Законопроекти передбачають зміни в частині проведення розслідування військових адміністративних і кримінальних правопорушень та правопорушень, вчинених військовослужбовцями, в частині:

- ▶ віднесення до підслідності ДБВЮ кримінальних правопорушень, досудове розслідування яких наразі здійснюють слідчі органи ДБР, СБУ та НПУ;
- ▶ наділення працівників ДБВЮ процесуальними повноваженнями під час здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень;
- ▶ наділення посадових осіб ДБВЮ та Військової поліції ДБВЮ (окремий структурний підрозділ) правом складати адміністративні правопорушення, здійснювати адміністративне затримання, доставлення правопорушників, особистий огляд та огляд речей таких осіб тощо.

Відповідно до законопроекту, ДБВЮ утворюється Кабінетом Міністрів України та у своїй діяльності підконтрольне комітету Верховної Ради України, до предмета відання якого віднесено діяльність правоохоронних органів, і підзвітне Президенту України, згаданому комітету та уряду.

Законопроектом передбачається передача частини функцій від правоохоронних органів та органів державної влади до ДБВЮ. Так, від ДБР планується передати запобігання, виявлення, припинення, розкриття і розслідування військових злочинів, крім передбачених ст. 422 КК України. Відповідна категорія справ становить понад третину від загальної кількості кримінальних проваджень, щодо яких ДБР здійснює досудове розслідування. Інші органи досудового розслідування – СБУ та НПУ – можуть втратити повноваження щодо розслідування окремих кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Запропоноване ДБВЮ схоже на поєднання ДБР та ВСП з дуже широким колом функцій (превентивні, правоохоронні, контрольні, військові, виховні, функції дізнання та слідства). ДБВЮ фактично виконуватиме і контрольні функції Президента України як Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України, і наглядові – Верховної Ради України, МО України

тощо, що під кутом зору загальних принципів побудови системи органів державної влади є неприйнятним. Такими функціями не наділялася ще жодна військова поліція держав світу. Отже, існує велика ймовірність створення органу з високими корупційними ризиками у його діяльності, який, апелюючи до своєї незалежності, може стати неконтрольованим.

Проекти законів № № 6569-1⁷⁷ та 6570-1⁷⁸

Ініціатори законопроектів зазначають, що метою їх прийняття є утворення Військової поліції як ЦОВВ зі спеціальним статусом для підтримання військової дисципліни, бойової і мобілізаційної готовності ЗСУ та інших військових формувань.

Ініціатори законопроектів пропонують насамперед розпочати з першого щабля системи військової юстиції – Військової поліції як органу, що займається не лише виявленням, припиненням, розслідуванням військових правопорушень, їх превенцією, а загалом має забезпечувати дотримання військовослужбовцями правопорядку у військах.

В процесуальній частині – віднесення до підслідності Військової поліції кримінальних правопорушень, досудове розслідування яких наразі здійснюють слідчі органи ДБР, СБУ та Нацполіції. Похідним від цього є наділення працівників Військової поліції процесуальними повноваженнями щодо проведення оперативно-розшукової діяльності. Також за ВСП пропонується закріпити право складати протоколи про адміністративні правопорушення.

Діяльність військової поліції спрямовуватиметься і координуватиметься Кабінетом Міністрів України, а також МО України в межах, визначених законом. **Ця модель не відповідає системним принципам побудови та функціонування військових правоохоронних органів держав-членів НАТО⁷⁹**, в яких такі органи діють у системі оборонних відомств.

Аналітики наголошують на наявності у такому випадку підстав для виникнення конфлікту інтересів у МО України, оскільки Військова поліція покликана забезпечувати законність і правопорядок у підпорядкованому йому відомстві⁸⁰.

Як обґрунтування неприйнятності позиції МО України експерти наводять рішення КСУ від 24.04.2018 року № 3-р/2018⁸¹, де вказано, що розслідування неналежного поведіння з боку уповноважених державою осіб вважатиметься ефективним за дотримання такого загального принципу: особи, які здійснюють розслідування, повинні бути незалежними ієрархічно та інституційно від будь-кого, хто причетний до подій у справі, тобто **слідчі мають бути незалежними на практиці**.

⁷⁷ Проект Закону про Військову поліцію № 6569-1 від 15.02.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39001>

⁷⁸ Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України у зв'язку із прийняттям Закону України «Про Військову поліцію». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39009>

⁷⁹ Суспільні очікування від військової поліції / Центр оборонних стратегій // Українська правда, 11.06.2023. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/06/11/7406365/>

⁸⁰ Проневич О. С. Вітчизняна правова традиція інституціоналізації військово-поліцейських формацій. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/322/8780/18381-1?inline=1>

⁸¹ Рішення Конституційного Суду України від 24 квітня 2018 року № 3-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-18#Text>

Уникнути цього можна лише у випадку, якщо діяльність Військової поліції буде спрямовуватись і координуватись Кабінетом Міністрів України не через МО України, а безпосередньо (за аналогією з ДБР, НАБУ, БЕБ).

Проект Закону № 10042⁸²

У цьому законопроекті народна депутатка України Л. А. Буймістер пропонує визначити головні напрями загальнодержавної політики та організаційно-правові основи побудови і функціонування системи Військової юстиції України загалом, до якої відносить і *Військову поліцію*.

Під «системою Військової юстиції» розуміється сукупність державних органів, побудованих за нормами, принципами і стандартами НАТО, в рамках реформи в сфері сектору безпеки і оборони та правосуддя, а також з правової системи, що має визначену законодавством нормативну, спеціалізовану інституційну складові та діє, використовуючи правові засоби, відповідно до встановлених законом процедур у секторі безпеки і оборони для забезпечення правосуддя та захищеності від воєнних загроз державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу, інших життєво важливих національних інтересів.

До системи Військової юстиції входять:

1. Військова поліція;
2. Військова контррозвідка та орган досудового розслідування державного органу спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України;
3. Військова прокуратура;
4. Військова адвокатура;
5. Військовий суд.

Відповідно до ст. 5 проекту закону, Військова поліція є ЦОВВ зі спеціальним статусом, який забезпечує інтереси держави у військовій сфері із здійснення правоохоронної діяльності із запобігання, виявлення, припинення, розслідування та розкриття злочинів, кримінальних проступків, віднесених до його підслідності, а також здійснення превентивних заходів з метою забезпечення законності та правопорядку в ЗСУ, інших військових формуваннях, у МО України, органах управління силами і засобами, які залучаються до виконання завдань територіальної оборони, у порядку, визначеному Законом «Про Військову поліцію». Останній має бути ухвалений в подальшому.

Діяльність Військової поліції спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України, а також МО України у визначених законом межах.

Особовий склад Військової поліції складається з військовослужбовців, а її чисельність затверджується Верховним Головнокомандувачем ЗСУ за поданням керівника Військової поліції.

⁸² Проект Закону про організаційно-правові основи побудови та функціонування Військової юстиції України №10042 від 13.09.2023. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42777>

Для заміщення вакантних посад у Військовій поліції, на військову службу під час мобілізації або на особливий період можуть призиватися військовозобов'язані з числа осіб офіцерського складу, які перебувають у запасі і не заброньовані в установленому порядку на період мобілізації.

Можливі варіанти Військової поліції

Аналіз законодавчих ініціатив дозволяє дійти висновку, що нагальною проблемою є розвантаження ДБР та передання підслідності щодо військових кримінальних правопорушень (а також тих, що вчиняються військовослужбовцями і наразі розслідуються НПУ і СБУ) до нового органу в системі військової юстиції.

Відтак, варіантами Військової поліції можуть бути:

1. збереження підслідності ДБР та посилення ВСП з її перейменуванням у Військову поліцію.

З огляду на завантаженість ДБР, зокрема за рахунок приросту кількості військових кримінальних правопорушень, варто:

- ▶ переглянути граничну чисельність ДБР у бік збільшення, залучивши фахових військовослужбовців, які розуміються у розслідуванні відповідної категорії справ⁸³;
  - ▶ забезпечити постійне підвищення кваліфікації працівників ДБР з метою ефективного розслідування військових кримінальних правопорушень. Слідчі мають розуміти специфіку військової служби, правил підлеглих, віддання й виконання наказів, збереження військової таємниці, поводження зі зброєю та військовою технікою тощо. Особливо це стосується району проведення бойових дій;
  - ▶ налагодити послідовну взаємодію з ВСП, оскільки від ефективності виявлення причин, передумов і обставин кримінальних та інших правопорушень, вчинених у військових частинах та на військових об'єктах, запобігання вчиненню і припинення кримінальних та інших правопорушень у ЗСУ безпосередньо залежить зменшення статистичних показників щодо військових кримінальних правопорушень;
2. передання частини підслідності до ВСП зі збереженням складних справ⁸⁴ про військові кримінальні правопорушення у підслідності ДБР.

Частину військових кримінальних правопорушень можна віднести до підслідності ВСП через зміни до КПК України, що деякою мірою розвантажить ДБР, або наділити ВСП правом здійснювати оперативно-розшукову діяльність. У разі реалізації одного з цих варіантів з'явиться можливість значно посилити інституційну спроможність ДБР і ВСП та суттєво

⁸³ У липні 2021 року Верховною Радою України прийнято за основу проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення правових засад діяльності Державного бюро розслідувань» (реєстр. № 5305 від 26.03.2021), яким запропоновано збільшити граничну чисельність ДБР до 2000 осіб. Водночас під час підготовки законопроекту до другого читання Комітетом Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності рекомендовано збільшити граничну чисельність працівників центрального апарату та територіальних управлінь ДБР до 2500 осіб.

⁸⁴ Складність справ зумовлюють тяжкість кримінального правопорушення, рівень суб'єкта його вчинення (наприклад, керівництво середньої ланки і вище), інші критерії, які будуть встановлені законодавством як умова підслідності.

заощадити фінансові ресурси. Реалізувати їх не складно, оскільки ВСП наразі вже наділена повноваженнями складати протоколи про адміністративні правопорушення стосовно військовослужбовців, що сприятиме швидкому опанування фахівцями ВСП методів досудового розслідування;

3. утворення Військової поліції як ЦОВВ зі спеціальним статусом.

У разі ухвалення Закону «Про Військову поліцію», яким її буде утворено як ЦОВВ, її слідчим та дізнавачам будуть надані повноваження щодо розслідування усіх кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями. Відповідна підслідність ДБР, СБУ та НПУ перейде до новоствореного органу.

У складі Військової поліції буде утворений окремий структурний підрозділ – Військова служба правопорядку, укомплектований військовослужбовцями. Він виконуватиме функцію запобігання правопорушенням серед військовослужбовців та застосовуватиме адміністративні заходи – буде складати протоколи про адміністративні правопорушення, здійснювати адміністративне затримання тощо.

Такі правоохоронні функції будуть спрямовані на військовослужбовців та працівників ЗСУ й інших військових формувань.

Саме третій варіант є оптимальним, оскільки дозволить зберегти інституційний досвід ВСП та поєднати його зі спеціальними знаннями слідчих та оперативних працівників, які розслідують військові кримінальні правопорушення в межах одного органу. Статус ЦОВВ дозволить надати новому органу відповідні гарантії незалежності, забезпечення, фінансування тощо, забезпечити парламентський і громадський контроль за його діяльністю.

Під час реалізації третього варіанту слід врахувати певні виклики і небезпеки:

- ▶ підслідність НАБУ у військовій сфері слід залишити за НАБУ, оскільки по лінії МО України в умовах війни відбувається фінансування з бюджету на сотні мільярдів гривень. Водночас НАБУ має напрацьовані методики розслідування корупційних службових злочинів і досвідчений персонал у порівнянні з новоствореним органом досудового розслідування. Крім цього, передача корупційних кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями, до підслідності Військової поліції (чи іншого спеціалізованого органу досудового розслідування) може переслідувати мету сприяння невикриттю цих кримінальних правопорушень – аналогічно тому, у серпні 2023 року з'явилась пропозиція прирівняти корупцію до державної зради (що потягнуло б зміну підслідності з НАБУ на СБУ);
- ▶ необхідно передбачити в законі всі гарантії незалежності нового органу досудового розслідування, зокрема від військового командування, яке, природно, буде намагатися поставити його під свій контроль;
- ▶ слід продумати спосіб формування штату нового органу досудового розслідування, а саме склад конкурсних комісій з призначення його керівника і заступників. Якщо до них будуть входити, крім представників, наприклад, парламенту, Омбудсмена, волонтерських та інших громадських організацій, також представники від Генштабу ЗСУ, МО України чи адміністрацій інших військових формувань України, то це може вплинути на виникнення певних неформальних зобов'язань окремих функціонерів з числа набраного штату (і, наприклад, у подальшому поблажливе ставлення під час розслідування злочинів військового керівництва);

- ▶ виникне потреба переглянути чисельність штату ДБР (її слід буде скоротити, оскільки військові кримінальні правопорушення у питомій вазі кримінальних проваджень ДБР посідають чільне місце);
- ▶ створення нового органу досудового розслідування, природно, вимагатиме від півроку до року часу для налагодження його роботи (зокрема, формування професійного штату слідчих, дізнавачів, яких треба навчати особливостям розслідування військових кримінальних правопорушень), що здатне спричинити певне зниження ефективності розслідування. Оптимально, якщо до нового органу досудового розслідування перейде частина слідчих ДБР (а для цього мають бути привабливими умови їх фінансового та іншого забезпечення, престижність служби тощо);
- ▶ можливо, виникне потреба у певному перехідному періоді, коли частину кримінальних проваджень щодо військових кримінальних правопорушень (очевидно, найбільш складних) продовжуватимуть розслідувати слідчі ДБР, а іншу частину – слідчі нового органу досудового розслідування.

3.2. Орган досудового розслідування державного органу спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України

2022 рік став сильним викликом для військової контррозвідки, оскільки об'єкт завдань цього органу у зв'язку із повномасштабним вторгненням військ російської федерації суттєво збільшився: кількість особового складу ЗСУ виросла від 250 тис. орієнтовно до 700 тис., а фінансування від 118,8 до 857,5 млрд грн; активно формувалися нові частини, зокрема Сил територіальної оборони, та доукомплектовувалися існуючі частини ЗСУ; посилились ризики розвідувальної та диверсійної діяльності щодо командування ЗСУ та секретної інформації.

Чинне становище військової контррозвідки у внутрішній конфігурації СБУ вказує на те, що його необхідно покращити під час повноцінної реформи СБУ – трансформації з державного органу спеціального призначення з правоохоронними функціями у спецслужбу з наглядом з боку парламенту. Військова контррозвідка є самодостатньою сферою контррозвідки з огляду на цілісність та замкнутість об'єкту (ЗСУ, воєнізовані формування, оборонно-промисловий комплекс) та його характерність, що потребує власної структури, підходів у роботі та компетентності у військовій сфері⁸⁵. Відтак, пропонується виокремити військову контррозвідку із системи СБУ та утворити як самостійний орган влади в системі військової юстиції.

Державна політика наразі не відповідає на питання, коли і яким чином буде реформована СБУ. Модель перетворення її на класичний контррозвідувальний орган (очевидно шляхом

⁸⁵ Цокур В. Майбутнє військової контррозвідки: пан або пропав // Українська правда, 26.04.2023.
URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/04/26/7399499/>

позбавлення СБУ функції досудового розслідування та зміни статусу) пропонувалась і навіть була ухвалена в першому читанні у 2021 році⁸⁶, проте з впровадженням воєнного стану відкладена на невизначений час. Навіть за такого підходу доля саме військової контррозвідки не уточнювалась, адже сприймалась як невід'ємна частина контррозвідки СБУ.

Уже згаданий проект Закону №10042 пропонує іншу модель – збереження військової контррозвідки в системі державного органу спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України.

Відповідно до ст. 6 проекту закону, *військова контррозвідка* здійснює контррозвідувальне забезпечення діяльності ЗСУ й інших військових формувань і превентивні заходи з метою забезпечення законності та правопорядку у державних замовників у сфері оборони, окремих виконавців державного контракту (договору) з оборонних закупівель, захисту інтересів держави у сфері оборони і національної безпеки.

Систему, особливості організації і діяльності військової контррозвідки та органу досудового розслідування державного органу спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України, визначають закони «Про Службу безпеки України», «Про контррозвідувальну діяльність», «Про національну безпеку України», КПК України.

При цьому орган досудового розслідування державного органу спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України, здійснює розслідування та розкриття злочинів, кримінальних проступків у воєнній сфері, які віднесені до його підслідності.

Іншими словами, проект закону №10042 пропонує зберегти чинну модель, за якої функціонує СБУ (після реформи – орган досудового розслідування державного органу спеціального призначення з правоохоронними функціями), в складі якого діє військова контррозвідка.

Такий підхід відповідає державній політиці у цій сфері.

Так, п. 1.1 Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони⁸⁷ (КСП) передбачає «уніфікацію правових засад організації системи органів правопорядку зі встановленням критеріїв розмежування напрямів діяльності, яку здійснюють органи правопорядку та інші державні органи, на основі виключної функціональної спрямованості». Пункт 1.1.2 проекту

⁸⁶ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про Службу безпеки України» щодо удосконалення організаційно-правових засад діяльності Служби безпеки України №3562-IX від 06.02.2024. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/4441>

⁸⁷ Указ Президента України від 11 травня 2023 року №273/2023 «Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text>

Плану заходів⁸⁸ на виконання КСП полягає у «розробленні та поданні до Ради національної безпеки і оборони України концепції реформування органів військового правопорядку у післявоєнний період», а п. 1.1.3 — у «впровадженні комплексу заходів, спрямованих на розвиток (розроблення необхідних законодавчих змін) СБУ як державного органу спеціального призначення, що забезпечує державну безпеку, посилення її спроможностей у сфері контррозвідувальної діяльності». Тобто йдеться про посилення контррозвідувальних функцій (включно з військовою контррозвідкою).

У квітні 2022 р. народні депутати України Ф. Веніславський, М. Безугла та інші зареєстрували проєкт Закону (реєстр. № 7267)⁸⁹, яким передбачалося покласти на розвідувальний орган МО України виконання функцій контррозвідувального забезпечення ЗСУ та інших військових формувань у період дії воєнного стану.

Як зазначають експерти ГНЕУ, поділ контррозвідувальної діяльності на декілька сфер може призвести до результату, протилежного меті цього законопроекту, а саме до низької ефективності військової контррозвідки. Зважаючи на те, що ЗСУ підпорядковуються МО України, здійснення військової контррозвідки саме розвідувальним органом МО України може створити конфлікт інтересів, що негативно впливатиме на якість виконання поставлених завдань. Неможливо забезпечити в короткі строки і фінансування такого контррозвідувального органу в складі МО України.

Згодом С. Іонушас та М. Безугла зареєстрували альтернативний проєкт (реєстр. № 7267-1)⁹⁰. Зважаючи на посади ініціаторів у відповідних комітетах⁹¹, можна зробити висновок, що цей проєкт закону є уточненим баченням того, як має бути реформована військова контррозвідка. Законопроєкт спрямовується на посилення спроможності контррозвідувальних підрозділів протидіяти розвідувально-підривної та терористичній діяльності спеціальних служб держави-агресора та її сателітів, яка здійснюється під час дії воєнного стану з використанням гібридних форм, методів та сил (колаборанти, зрадники тощо), а також розшукувати осіб, зниклих безвісти за особливих обставин.

Відтак, військова контррозвідка є невід'ємною частиною контррозвідувальної функції загалом. Тому необхідно зосереджувати контррозвідувальні функції в одному органі, а не розподіляти їх між різними органами, що підважує їхню ефективність. Виправданим є перетворення СБУ на класичний контррозвідувальний орган, що включатиме в себе військову

⁸⁸ Неоприлюднений, скерований 18 березня Міжвідомчою робочою групою при Офісі Генерального прокурора до Кабінету Міністрів України. Деталі: «Міжвідомча робоча група при Офісі Генерального прокурора схвалила План заходів з розвитку системи правопорядку» / Центр політико-правових реформ, 20.03.2024 р. URL: <https://pravo.org.ua/analytical-materials/shhotyzhnevyy-analiz-13-19-bereznya-2024-roku/#link2>

⁸⁹ Проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення організаційно-правових засад здійснення контррозвідувального забезпечення Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України № 7267 від 08.04.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39389>

⁹⁰ Проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правових основ організації та здійснення контррозвідувальної діяльності в Україні № 7267-1 від 25.04.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39498>

⁹¹ С. Іонушас — голова Комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності; М. Безугла — заступниця голови Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки, оборони і розвідки.

контррозвідку як елемент військової юстиції. Менш реалістичним в умовах війни є впровадження Служби військової контррозвідки з огляду на відсутність гострої потреби в цьому та брак ресурсів.

Проблемним є питання залишення в СБУ функції досудового розслідування кримінальних правопорушень – проти основ національної безпеки, тероризм, міжнародні злочини. Як вже зазначалось вище, якщо суб'єктами таких кримінальних правопорушень є військовослужбовці, то це має бути підслідність спеціалізованого органу – Військової поліції. Підслідність же СБУ, встановлена у чинній ст. 216 КПК України, має перейти до ДБР з посиленням гарантій його ефективної діяльності, проведенням внутрішнього аудиту та збільшенням чисельності працівників, зокрема, з можливістю безперешкодного та комфортного переходу слідчих СБУ на аналогічні посади слідчих ДБР.

Як наслідок – орган досудового розслідування перебуватиме в окремому ЦОВВ зі спеціальним статусом, а військова контррозвідка – у державному органі спеціального призначення (контррозвідувальному органі).

3.3. Військова прокуратура

Венеційська комісія ще у 2009 році критикувала українську комплексну структуру органів військової прокуратури через її функціонування за типовим радянським підходом⁹², а у 2012 році підтримала скасування військової прокуратури задля спрощення системи прокуратури загалом⁹³. Генеральний директорат з прав людини і верховенства права Ради Європи у своєму висновку щодо Закону «Про прокуратуру» від 14.10.2014 окремо наголошував, що очікуване підпорядкування загальній військовій ієрархії і військовому командуванню військових прокурорів значною мірою підірве їх незалежність та неупередженість⁹⁴.

Як уже зазначалось, військові прокуратури ліквідовувались двічі – в 2012 та 2019 роках. Останній раз, згідно із Законом № 113-ІХ, на її місці утворено чинну Спеціалізовану прокуратуру у військовій та оборонній сфері (згодом – «у сфері оборони»), проте йдеться лише про спеціалізацію щодо виду злочинів. Окремих повноважень чи додаткових гарантій незалежності цей підрозділ не має з огляду на єдиний статус прокурора. Ключове – прокурори не є військовослужбовцями, відрядженими на відповідні прокурорські посади. Саме цей аспект піддавався критиці з боку Ради Європи, оскільки підважує базовий принцип прокурорської діяльності – принцип незалежності.

З того часу питання відновлення військових прокуратур порушувалось неодноразово, проте особливої актуальності набуло після 24 лютого 2022 року.

⁹² Висновок щодо Проекту Закону «Про прокуратуру» від 12–13 червня 2009 року / Європейська комісія «За демократію через право». URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2009\)048-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2009)048-ukr)

⁹³ CDL-AD(2012)019-e. Opinion on the Draft Law on the Public Prosecutor's Office of Ukraine (prepared by the Ukrainian Commission on Strengthening Democracy and the Rule of Law), adopted by the Venice Commission at its 92nd Plenary Session (Venice, 12–13 October 2012). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2012\)019-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2012)019-e)

⁹⁴ Висновок щодо Проекту Закону «Про прокуратуру» від 11–12 жовтня 2013 року / Генеральний директорат з прав людини та верховенства права. URL: <https://rm.coe.int/1680245ffb>

Попри всі аргументи попередніх реформ, щодо недоцільності питання прокурора-військовослужбовця, у квітні 2022 року народні депутати шляхом ухвалення Закону щодо удосконалення діяльності органів прокуратури в умовах збройної агресії проти України (реєстр. № 7058 від 16.02.2022)⁹⁵ намагалися повернути можливість призначення прокурорами військовослужбовців ЗСУ. Президент України застосував право вето на Закон через неврахування, на його думку, завдань, покладених Конституцією України на ЗСУ, природу та сутність військової служби.

Станом на сьогодні на розгляді Верховної Ради України перебувають два майже ідентичних за змістом законопроекти (реєстр. № 7576⁹⁶ від 21.07.2022 та № 7576-1⁹⁷ від 05.08.2022), основною метою яких є врегулювання можливості заміщення окремих посад в органах прокуратури військовослужбовцями ЗСУ.

Відмінність цих двох законопроектів від першого у тому, що «тимчасово адміністративні та прокурорські посади можуть займати прокурори спеціалізованих прокуратур у військовій та оборонній сфері, але не довше 6 місяців». Також для Спеціалізованої прокуратури у сфері оборони передбачені повноваження з урахуванням спеціалізації та екстериторіального принципу її діяльності.

Як зазначає Президент України у своєму вето⁹⁸ до Закону № 7058: «Наявність в структурі прокуратури (яка функціонує в системі правосуддя) «прокурорів-військовослужбовців»... не відповідає конституційним засадам функціонування прокуратури... а також не узгоджується зі статусом прокурора, визначеним Законом «Про прокуратуру». За пропонованого Законом підходу в системі прокуратури одні й ті ж функції виконуватимуть прокурори і «прокурори-військовослужбовці», які призначатимуться та проходитимуть службу за різними процедурами. Це не відповідає впровадженому міжнародному стандарту єдиного статусу прокурорів, який визначений одним із принципів, що забезпечує єдність системи прокуратури (ч. 5 ст. 7 Закону «Про прокуратуру»)».

За відновлення посад «прокурорів-військовослужбовців» військові прокурори мають дотримуватись вимог двох присяг (як прокурора та як військовослужбовця ЗСУ) і матимуть двох начальників – по лінії адміністративної посади прокуратури та військової служби.

З позиції процесуальної незалежності це не матиме впливу на виконання функцій у кримінальному провадженні, адже статус прокурора і, відповідно, його процесуальна незалежність

⁹⁵ Пропозиції Президента України до Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення діяльності органів прокуратури в умовах збройної агресії проти України». Проект Закону № 7058 від 16.02.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39003>

⁹⁶ Проект Закону Про внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» щодо забезпечення діяльності спеціалізованих військових прокуратур № 7576 від 21.07.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40074>

⁹⁷ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» щодо забезпечення діяльності спеціалізованих військових прокуратур № 7576-1 від 05.08.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40199>

⁹⁸ Пропозиції до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення діяльності органів прокуратури в умовах збройної агресії проти України». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1271965>

не змінюється: ніхто не може дати прокурору наказ відкрити чи закрити кримінальне провадження, проводити чи не проводити слідчу дію тощо. КПК України є спеціальним законом для прокурора-військовослужбовця, отже в питаннях розслідування кримінальних правопорушень ніхто не може впливати на його рішення з огляду на гарантії невторчання у його діяльність, надані йому Кодексом.

Підпорядкування двом начальникам (командирам) не підважує незалежність прокурора. Насправді військові прокурори ніколи не були та не будуть під військовим керівництвом: повноваження командира по військовій лінії не впливають ні на процесуальну, ні на адміністративну, ні на фінансову незалежність військового прокурора, адже він є, насамперед, прокурором.

Але неформально начальники «прокурорів-військовослужбовців» можуть віддавати конкретні вказівки щодо кримінальних проваджень або іншими організаційними засобами перешкоджати розслідуванню. Крім того, «прокурор-військовослужбовець», зацікавлений у просуванні по службі, отриманні нового звання тощо, буде зважати на лояльність до нього з боку керівництва військової ланки. Тож хоча він і буде незалежним процесуально, але ефективність його роботи буде підважена прямим зв'язком із ЗСУ⁹⁹.

Один з аргументів – це сумніви критиків ідеї «цивільних» прокурорів стосовно безперешкодного доступу до місця вчинення кримінального правопорушення військовослужбовцем.

Прихильники ідеї відновлення військових прокуратур зазначають, що в особливий період лише військові прокурори можуть, перебуваючи безпосередньо у військах, фахово забезпечувати розслідування військових злочинів. У ЗСУ діють правила суворої субординації, і там не сприймають «цивільних» осіб, навіть якщо вони є прокурорами. Лише людина в уніформі та зі знаками розрізнення може сприйматись за рівного, і їй будуть сприяти в розслідуванні злочинів.

Насправді ж законодавством передбачено доступ будь-яких слідчих і прокурорів для виконання своїх обов'язків на територію військових частин, з'єднань, військових об'єктів тощо. Тож питання радше у налагодженні ефективної співпраці між різними ланками системи військової юстиції, аніж у наявності форменого одягу та знаків розрізнення.

На практиці пропускний режим на територіях поблизу лінії зіткнення встановлює військове командування. Це зумовлено необхідністю максимального ускладнення для будь-яких осіб вести розвідку позицій і місць дислокації наших військових. Навіть місцеве населення обмежується в пересуванні часовими і територіальними рамками. Певний час у межах АТО / ООС навіть діяла вказівка начальника Генерального штабу ЗСУ, якою військовослужбовці військових прокуратур для перебування в місцях дислокації бойових військових частин повинні були попередньо отримати дозвіл відповідного командира.

Інші критичні зауваження щодо ідеї «цивільних» військових прокурорів стосується спеціальних знань.

Зазначають, що на посади військових прокурорів мають призначатися лише військовослужбовці, оскільки лише вони знають зсередини, як діють норми військового права, розуміються в особливостях несення військової служби, зокрема на територіях бойових дій. Прокурор загальної прокуратури не може розслідувати кримінальні правопорушення, пов'язані

⁹⁹ Editorial: військові прокурори: pro et contra // JustTalk, 02.08.2022. URL: <https://justtalk.com.ua/post/editorial-vijskovi-prokurori-pro-et-contra>

з порушенням правил польотів при експлуатації літальних апаратів, правил кораблеводіння, статутних правил несення спеціальних видів військової служби¹⁰⁰.

Складно з цим погодитись, адже існує таке поняття, як підвищення кваліфікації. Врешті, ст. 71 КПК України передбачає можливість залучення спеціаліста – особи, яка володіє спеціальними знаннями та навичками і може надавати консультації, пояснення, довідки та висновки під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Наразі Офіс Генерального прокурора активно залучає спеціалістів з числа військових якраз для розслідування воєнних та військових кримінальних правопорушень¹⁰¹.

Ще один аргумент – небезпечні для життя умови роботи у ситуації воєнного стану. Йдеться про те, що в таких умовах свої повноваження можуть виконувати тільки прокурори, які є військовими.

Досвід 2014 року, коли почався наступ російських найманців на Сході України, показав, що значна частина цивільних працівників прокуратури, зокрема спеціалізованої, та працівників міліції зі спеціальними званнями у перші ж дні подали заяви на звільнення, які були задоволені згідно з трудовим законодавством. А ті працівники, що залишились, відмовлялись виїжджати на місця події, які були наближені до лінії бойового зіткнення, посилаючись на небезпеку для свого життя і здоров'я. Правоохоронна система на певних територіях була фактично паралізована. Засобів примусу щодо таких працівників немає: згідно зі ст. 43 Конституції України, «використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею *військова* або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан».

Таким чином, статус працівника правоохоронного органу – військовослужбовця не дозволяє йому при виникненні загрози для життя чи здоров'я відмовитись виконувати покладені на нього обов'язки, оскільки за таку відмову передбачена дисциплінарна та кримінальна відповідальність.

Але і цю проблему можна вирішити, принаймні частково, якщо передбачити соціальні гарантії для прокурорів, які здійснюють повноваження у кримінальних провадженнях щодо правопорушень, вчинених у районах, наближених до лінії фронту.

Наприклад: 1) встановити надбавку в розмірі до 50 відсотків посадового окладу, але не менше 20 відсотків, за фактичний час перебування у цих районах; 2) забезпечити право на виплату одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності; 3) включити цивільних прокурорів до переліку осіб, яким надається статус учасника війни відповідно до Закону «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»; 4) забезпечити транспортом, спеціальними засобами зв'язку, засобами індивідуального захисту; 5) визначити суб'єкта виплати одноразової грошової допомоги колишнім військовослужбовцям, які проходили військову службу

¹⁰⁰ Загородній Є. О. Спеціалізована прокуратура у сфері оборони: правове становище, роль в системі органів правопорядку, функції та завдання в умовах воєнного стану / Науковий вісник Ужгородського національного університету. Право. 2023. Випуск 80, частина 2. С. 140.

¹⁰¹ Ірина Венедіктова: Військові експерти та технічні радники допомагають розслідувати воєнні злочини РФ / Офіс Генерального прокурора, 01.07.2022. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/irina-venediktova-viiskovi-eksperti-ta-texnicni-radniki-dopomagayut-rozsliduvati-vojenni-zlocini-rf-2>

в органах прокуратури і після звільнення набули права на виплату у зв'язку із встановленням інвалідності.

Відтак, чинна модель Спеціалізованої прокуратури у сфері оборони в складі Офісу Генерального прокурора загалом відповідає завданням, що стоять перед прокуратурою, яка здійснює процесуальне керівництво та публічне обвинувачення у справах про військові кримінальні правопорушення. Це єдина ланка системи військової юстиції, яка потребує не реформування, а лише встановлення належних координаційних механізмів щодо Військової поліції (органів влади, які наразі виконують її функцію).

3.4. Військова адвокатура

Особливості військової сфери, безперечно, вимагають спеціальних знань в адвокатів. Але у країнах Східної та Центральної Європи немає військової адвокатури, модель якої описана вище на прикладах США та Ізраїлю, – інтереси підсудного у військових судах, де вони є, представляють та захищають цивільні адвокати.

В Україні ж, як засвідчує моніторинг ресурсів мережі Internet, адвокати втілюють у життя ідею військової адвокатури, доволі швидко та гнучко реагуючи на зміну кон'юнктури ринку та орієнтуючись на актуальні потреби потенційних клієнтів.

Зокрема, на сформований запит «військова адвокатура» у пошуковій системі Google вже на першій сторінці 9 із 10 результатів – реклама вітчизняних адвокатів із тегами «військовий адвокат», «адвокат по військових справах», а 1 – посилання на групу у Facebook «Військові адвокати і юристи». Частина адвокатів в Україні вже позиціонує себе у статусі «військовий адвокат», вкладаючи в це поняття доволі різноманітний зміст, з огляду на власні вподобання, уявлення, знання, навички та фантазію. Це лише вкотре засвідчує наявну в Україні стійку тенденцію неформального (поза сферою правового регулювання) розвитку спеціалізації адвокатської діяльності. Утім, таке позиціонування адвокатів у інформаційному просторі має як свої переваги, так і недоліки. Серед останніх – неконтрольованість належного рівня кваліфікації, неякісне надання послуг, професійна містифікація тощо¹⁰².

Окремі науковці наголошують на необхідності виокремлення «військових» адвокатів – фахівців з військового права та військової справи, які будуть спеціалізуватися на наданні професійної правничої допомоги військовослужбовцям, військовозобов'язаним, резервістам та членам їх сімей. Безумовно, такі адвокати не можуть бути на військовій службі чи входити до системи військового управління. Їх додаткова спеціалізація та кваліфікація мають лише підтверджуватися органами адвокатського самоврядування із залученням до процесу такого підтвердження фахівців з військового права¹⁰³.

¹⁰² Хотинська-Нор О., Денисюк Р. Спеціалізація адвокатів України в умовах війни: стан і перспективи розвитку // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 5(124)/2022. С. 97-101.

¹⁰³ Ірха Ю. «Військова» адвокатура як складова системи військової юстиції в Україні // Система військової юстиції у забезпеченні національної безпеки України: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. К.: Вид. дім «АртЕк», 2019. С. 137-142.

Інші прихильники цієї позиції вказують, що відсутність інституту військової адвокатури не змінює того факту, що в ньому існує нагальна потреба. Військовий адвокат потрібен військовослужбовцям, військовозобов'язаним, резервістам, працівникам ЗСУ у вирішенні проблем, пов'язаних із:

- ▶ представництвом інтересів та захистом прав у суді;
- ▶ призовом на службу, укладенням контракту, мобілізацією, проходженням військової служби або звільненням з неї, страхуванням, отриманням соціальних пільг і житла;
- ▶ відновленням на військовій службі в разі незаконного звільнення;
- ▶ оскарженням у суді незаконних наказів командирів (начальників);
- ▶ правовим захистом ветеранів¹⁰⁴.

Незалежно від того, яка модель військової адвокатури існує в державі, детермінантою її розвитку є вплив на адвокатуру спеціалізації, в основі якої – вимоги щодо високого професіоналізму та якості послуг, а також реакція адвокатури як соціальної відкритої системи на змінювані умови середовища, у якому вона функціонує і запитам якого має відповідати¹⁰⁵.

Згаданим вище проектом Закону №10042 від 13 вересня 2023 року «Про організаційно-правові основи побудови та функціонування Військової юстиції України» пропонується, без деталізації, утворити військову адвокатуру. Військові адвокати здійснюватимуть професійну діяльність щодо захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту з числа військовослужбовців і працівників оборонно-промислового комплексу.

Проте створення військової адвокатури в Україні навряд чи є доцільним і можливим у найближчій перспективі. По-перше, визначення спеціалізації адвокатської діяльності не є обов'язком, і за умови дотримання принципу компетентності адвокат має право представляти інтереси свого клієнта у будь-якій сфері правовідносин. По-друге, Закон «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачає несумісність адвокатської діяльності з військовою службою. По-третє, хоча український військовослужбовець наразі не має права на безоплатну правничу допомогу саме як окремий суб'єкт, у випадку його належності до інших категорій осіб, визначених у ст. 14 Закону «Про безоплатну правничу допомогу», він може скористатися нею. До того ж за ініціативи Головнокомандувача ЗСУ у 2022 році створено волонтерський рух «Адвокати ЗСУ»¹⁰⁶, метою якого є юридична підтримка захисників України. Це є показовим і свідчить, що військова спільнота створює попит на такі спеціалізовані правничі послуги.

Аналітики рекомендують Верховній Раді України розширити права адвокатів, які здійснюють захист військовослужбовців, а саме надати адвокату, який здійснює захист військовослужбовця у кримінальному провадженні, право на:

- ▶ безперешкодний доступ до нього у будь-який час на території військової частини;

¹⁰⁴ Дегтяр Р. О. Запровадження поняття «військова юстиція» в Україні у контексті зарубіжного досвіду. Одеса, 2018. 34 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/9734>

¹⁰⁵ Хотинська-Нор О., Денисюк Р. Спеціалізація адвокатів України в умовах війни: стан і перспективи розвитку // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 5(124)/2022. С. 97-101.

¹⁰⁶ Волонтерський рух «Адвокати ЗСУ». URL: <https://pravo-ua.com/>

- ▶ участь у слідчих діях (огляд місця події, слідчий експеримент тощо), які здійснюються у зоні бойових дій та на військових об'єктах, а також поставити слідчому та прокурору за обов'язок забезпечити таку участь;
- ▶ отримання на адвокатський запит інформації з обмеженим доступом, якщо вона стосується військовослужбовця-клієнта¹⁰⁷.

3.5. Військові суди

Питання щодо відновлення військових судів у судовій системі України набуло актуальності відразу після вторгнення армії російської федерації в Україну 2014 року.

6 квітня 2015 року у Верховній Раді України за ініціативою народних депутатів України був зареєстрований за № 2557 проєкт Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо утворення військових судів та окремих організаційних питань)». У складі авторського колективу були і працівники Адміністрації Президента України¹⁰⁸. Але 21 лютого 2017 року його знято з розгляду.

У 2018 році у Верховній Раді України були зареєстровані ще два законопроєкти: № 8392 від 22.05.2018 року «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо військових судів» та альтернативний йому законопроєкт – № 8392-1 від 01.06.2018 року «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо утворення військових судів», суб'єктами подання яких є народні депутати України.

Першим з цих законопроєктів пропонувалося передбачити функціонування у судовій системі військових судів з такою організацією: а) місцевими судами першої інстанції є військові суди гарнізонів; б) судом другої інстанції є Апеляційний військовий суд у м. Києві; в) касаційною інстанцією є військова судова палата Касаційного кримінального суду Верховного Суду. До підстав для утворення чи ліквідації суду додано передислокацію військ чи реорганізацію ЗСУ та інших військових формувань. Кандидат на посаду судді військового суду повинен перебувати на військовій службі (в резерві) або в запасі та мати військове звання офіцерського складу. Судді військових судів мають перебувати на військовій службі і входити до штатної чисельності ЗСУ¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Військова юстиція та захист прав військових. Огляд міжнародного досвіду та тенденцій в Україні / А. Володенкова та ін.; за заг. ред. А. Крикуна-Труша та Л. Галан. Київ, 2023. URL: https://www.pryncyp.com/wp-content/uploads/2023/12/pryncyp_yurydychnyj-analiz_online.pdf

¹⁰⁸ Проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо утворення військових судів та окремих організаційних питань). URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54668

¹⁰⁹ Проєкт Закону про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо військових судів. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64070

Проектом Закону № 8392-1 від 01.06.2018 року¹¹⁰ пропонувалися аналогічні зміни, за тим винятком, що: а) місцевими судами першої інстанції є військові суди; б) судом другої інстанції є Вищий військовий суд.

29 серпня 2019 року обидва проекти відкликано у зв'язку з достроковим припиненням повноважень парламенту, і більше подібні законопроекти на його розгляд не вносились. На думку голови Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки, оборони та розвідки О. Завітневича, слід враховувати особливості роботи суддів в умовах бойових дій, а отже, підвищеного навантаження. Але «створювати окрему гілку судів натеper буде важко, дорого і довго»¹¹¹.

Окремі фахівці наполягають на необхідності поновлення діяльності військових судів, що зумовлено: 1) збільшенням як чисельності, так і ролі у житті суспільства ЗСУ та інших військових формувань; 2) наявністю зони активних бойових дій, що об'єктивно перешкоджає організаційному забезпеченню правосуддя на певній території; 3) функціонуванням інших органів військової юстиції. При цьому: призначення/обрання військових суддів не повинно залежати від органів законодавчої чи виконавчої влади; предметна юрисдикція військових судів повинна поширюватися лише на військовослужбовців та цивільний персонал військових формувань; рішення військових судів можуть бути оскаржені до судів загальної юрисдикції в апеляційному та, у певних випадках, касаційному порядку¹¹².

Висловлюється також думка, що військові суди мають бути створені як різновид судів загальної юрисдикції, а не як спеціалізовані суди, оскільки відмінність їх полягає лише в тому, що вони розглядають справи зі спеціальним суб'єктом і в територіальному аспекті прив'язані до військових гарнізонів¹¹³.

Проектом Закону № 10042 від 13 вересня 2023 року «Про організаційно-правові основи побудови та функціонування Військової юстиції України», зміст якого наводився вище, пропонується, без деталізації, утворити військові суди, судді яких матимуть статус військовослужбовців. У разі прийняття цього Закону Комітет з питань правової політики Верховної Ради України протягом трьох місяців має розробити законопроект про внесення змін до КПК України і Закону «Про судоустрій і статус суддів».

Проте існують вагомі аргументи проти.

Згідно з Конституцією України, судоустрій в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації і визначається законом; суд утворюється, реорганізовується

¹¹⁰ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо утворення військових судів. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64138

¹¹¹ Справа генерала Віктора Назарова викликала широку дискусію щодо необхідності повернення військових судів – Олександр Завітневич // Армія inform, 14 січня 2021. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/01/14/sprava-general-a-viktora-nazarova-vyklykala-shyroku-dyskusiyu-shhodo-neobhidnosti-povernennya-vijskovykh-sudiv-oleksandr-zavitnevych/>

¹¹² Боровик А. В. Адміністративно-правові засади розвитку системи правосуддя з урахуванням найкращих міжнародних стандартів та практик: монографія / А. В. Боровик, П. І. Мандзик. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. С. 153–154.

¹¹³ Бобров Ю. Актуальність створення військових судів в Україні: огляд результатів дослідження // Публічне право № 3 (35) (2019). С. 99–105.

і ліквідується законом, проєкт якого вносить до Верховної Ради України Президент України після консультацій з Вищою радою правосуддя; відповідно до закону можуть діяти вищі спеціалізовані суди; створення надзвичайних та особливих судів не допускається (ст. 125); для суддів спеціалізованих судів відповідно до закону можуть бути встановлені інші вимоги щодо освіти та стажу професійної діяльності (ст. 127). Перелічені положення в принципі не виключають можливості утворення військових судів як різновиду спеціалізованих судів.

Положення статей 126 і 129 Конституції України, згідно з якими незалежність і недоторканність судді гарантуються Конституцією і законами України, вплив на суддю у будь-який спосіб забороняється, суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права. Згідно з положеннями ст. 127, статус суддів є єдиним для всіх, а для суддів спеціалізованих судів відповідно до закону можуть бути встановлені інші вимоги виключно щодо освіти та стажу професійної діяльності. Ці положення виключають можливість призначення на посади суддів осіб, які є військовослужбовцями, на яких поширюється військові статuti та інші акти військового законодавства, і статус яких передбачає підпорядкування, тобто – залежність.

Таким чином, можливі два варіанти виходу із ситуації:

1. утворити військові суди в статусі спеціалізованих судів, а саме військові суди гарнізонів і Вищий спеціалізований військовий суд з повноваженнями апеляційного суду. Але суддями цих судів можуть бути цивільні особи, до яких можна встановити вимоги щодо наявності, крім вищої юридичної освіти, також військової освіти, і призначати їх з числа осіб, які є військовозобов'язаними або резервістами;
2. ввести в практику судів України спеціалізацію суддів (подібно до спеціалізації ювенальних суддів, яка здійснюється на підставі ст. 18 Закону «Про судоустрій і статус суддів»), які мали би військову освіту та/або досвід військової служби, пройшли би спеціальну підготовку, організовану Національною школою суддів України спільно з військовими закладами вищої освіти на основі спеціально розробленої програми військово-юридичної підготовки. Такі судді могли би розглядати виключно справи про:
  - » кримінальні правопорушення, вчинені військовослужбовцями, військовозобов'язаними і резервістами (під час проходження ними зборів), а також працівниками військових формувань, якщо кримінальні правопорушення вчинені ними в розташуванні військової частини, установи, на підприємстві чи військовому об'єкті або у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків незалежно від місця вчинення кримінального правопорушення;
  - » адміністративні правопорушення, вчинені військовослужбовцями, військовозобов'язаними і резервістами (під час проходження ними зборів);
  - » адміністративні справи, в яких стороною є військовослужбовець або орган військового управління.

Можливо, доцільно віднести до повноважень цих суддів розгляд кримінальних проваджень про злочини, вчинені учасниками незаконних військових формувань (комбатантів) на тимчасово окупованих територіях¹¹⁴.

Другий варіант розглядається, можливо, як пріоритетний і менш витратний у фінансовому аспекті.

Консультативна рада європейських суддів (КРЕС) у п. 9 Висновку (2012) №15 стосовно спеціалізації суддів від 5–6 листопада 2012 року вказала¹¹⁵ на такі переваги спеціалізації суддів:

- ▶ спеціалізація суддів може стати запорукою того, що судді матимуть достатній багаж знань та досвіду в певній галузі юриспруденції;
- ▶ доскональні знання певних питань у правовому полі можуть поліпшити якість рішень, які приймаються суддею; спеціалізований суддя може стати більш компетентним у певних сферах, що може посилити авторитет суддів;
- ▶ зосередження матеріалів справ у руках обраної групи спеціалізованих суддів може сприяти єдності в судових рішеннях і, як наслідок, запровадити юридичну однозначність;
- ▶ спеціалізація може допомогти суддям шляхом неодноразового розгляду схожих справ підійти до кращого розуміння реалій, що пов'язані з виникненням справ, на технічному, соціальному або економічному рівнях, і як результат, визначити найбільш сприятливе рішення, що підходить саме до цих реалій;
- ▶ спеціалізований суддя, який володіє знаннями, не пов'язаними тільки з юриспруденцією, може сприяти мультидисциплінарному підходу до вирішення питань;
- ▶ спеціалізація за рахунок більшої компетентності в означеній сфері права може сприяти покращенню ефективності та оперативності розгляду справ, беручи до уваги постійно зростаючу кількість справ.

29 листопада 2023 року у Верховній Раді України зареєстрований проект Закону №10301¹¹⁶. Ним запропоноване запровадження у місцевих загальних та апеляційних судах відповідної спеціалізації суддів. У пояснювальній записці така форма обґрунтована тим, що вона, «на відміну від спеціалізації судів, не викликає суперечностей з точки зору відповідності

¹¹⁴ Боброва Ю. Забезпечення територіального принципу судочинства у ході розгляду кримінальних та адміністративних проваджень стосовно військовослужбовців Збройних Сил України // Система військової юстиції у забезпеченні національної безпеки України: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції / упоряд. В. Пилипчук та ін. К.: Видавничий дім «АртЕк». 2019. С. 102–107.

¹¹⁵ Висновок (2012) №15 Консультативної ради європейських суддів стосовно спеціалізації суддів. Прийнятий на 13-ому пленарному засіданні КРЕС (Париж, 5–6 листопада 2012). URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_15.doc

¹¹⁶ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження спеціалізації суддів з розгляду військових кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43315>

Конституції України, а також є менш економічно, організаційно, технічно та хронологічно затратною, що дуже важливо для держави, яка вже перебуває у стані протидії широкомасштабній військовій агресії».

На жаль, пропонуване у законопроекті рішення, вже підтримане ГНЕУ, є половинчастим: вимоги до відповідних суддів щодо військової освіти та/або досвіду військової служби, спеціальної підготовки відсутні, а також зазначено, що судді, які уповноважені здійснювати відповідні кримінальні провадження, не звільняються від виконання інших обов'язків судді. Крім того, у пояснювальній записці до законопроекту акцент взагалі робиться на здійсненні кримінальних проваджень не про військові кримінальні правопорушення, а про злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, і на підтримку спеціалізації наводяться статистичні дані щодо кількості кримінальних проваджень лише про злочини агресії та воєнні злочини і зазначається, що розгляд проваджень у таких категоріях справ потребує додаткової спеціальної підготовки суддів.

Незалежні аналітики також рекомендують Верховній Раді України запровадити військову спеціалізацію суддів, обґрунтовуючи це так:

- ▶ існує спеціалізована прокуратура у сфері оборони, яка потенційно здатна забезпечити вузькоспеціалізоване й ефективне процесуальне керівництво та підтримання державного обвинувачення у справах про військові злочини, але відсутні судді, які мають достатній досвід, знання та кваліфікацію, розуміють специфіку та особливості військової служби;
- ▶ створення військових судів є проблематичним з огляду на одночасну дію двох присяг, як і у випадку з військовими прокурорами, і загрози для реальної незалежності військових суддів;
- ▶ недоцільно створювати спеціалізований Вищий військовий суд, до виключної підсудності якого могли б належати справи про військові злочини, оскільки судочинство у справах про військові злочини має бути максимально територіально доступним для учасників кримінального провадження.

Найбільша кількість військових злочинів наразі вчиняється у зоні бойових дій на сході та півдні України. Саме там – через внесення змін до Закону «Про судоустрій та статус суддів» – і потрібно запровадити у складі звичайних місцевих судів посади спеціалізованих суддів у військовій сфері, посідання яких має відбуватися за спеціальною процедурою добору. Така процедура може передбачати особливу вимогу до кандидатів – обов'язковий досвід військової служби, зокрема участь у бойових діях. Така вимога буде підвищувати довіру до суддів з боку військовослужбовців¹¹⁷.

При нинішньому некомплекті суддів (близько 25%) іншого варіанту, крім спеціалізації суддів, не існує. Враховуючи порядок комплектування судів, не вбачається можливості поповнення суддівського корпусу випускниками освітніх закладів, у яких правникам надається додатково і військово-юридична освіта.

¹¹⁷ Військова юстиція та захист прав військових. Огляд міжнародного досвіду та тенденцій в Україні / А. Володенкова та ін.; за заг. ред. А. Крикуна-Труша та Л. Галан. Київ, 2023. URL: https://www.pryncyp.com/wp-content/uploads/2023/12/prynczyp_yurydychnyj-analiz_online.pdf

Висновки

1. Відсутність в Україні, яка перебуває у стані війни, ефективної системи військової юстиції – не лише нонсенс, а й безперервна загроза національній безпеці й обороні.
2. Теоретично в Україні може існувати одна з трьох таких систем:
  - 1) існуюча нині, за якої кримінальні провадження щодо військовослужбовців розслідують і розглядають органи цивільної юстиції; ВСП не має повноважень щодо розслідування кримінальних правопорушень;
  - 2) гібридна система, в якій ДБР (та/або військова поліція) під процесуальним керівництвом військової прокуратури розслідують кримінальні правопорушення, але розглядають їх цивільні суди, в яких запроваджується спеціалізація суддів на розгляді військових кримінальних та адміністративних правопорушень;
  - 3) автономна система військової юстиції, що включає військову поліцію, військову прокуратуру та спеціалізовані військові суди (місцеві, апеляційні суди та військова палата Касаційного кримінального суду), сумісна з міжнародними стандартами прав людини.

В умовах воєнного стану та з урахуванням фінансових й організаційних можливостей України необхідно обирати *другий варіант*. Адже, по-перше, наразі неможливо внести зміни до Конституції України. По-друге, для того, щоби створити військові суди, потрібно чимало часу – рік або два: розробити зміни до Закону «Про судоустрій і статус суддів», прийняти їх, провести конкурсний добір до цих судів... За будь-яких обставин правовий статус самих суддів військових судів не може бути змінений, вони не можуть бути військовослужбовцями, але суддів таких судів можна призначати з числа осіб, які є військовозобов'язаними або резервістами; до них можна встановити вимоги щодо наявності, крім вищої юридичної освіти, також військової освіти і досвіду військової служби.

Якщо ж військова агресія російської федерації проти України матиме тривалий характер і залишатиметься інтенсивною, а завершиться тимчасовим перемир'ям, то не виключено, що буде реалізований третій варіант, зокрема, створено військові суди задля забезпечення легкого і швидкого доступу до правосуддя у місцевостях, наближених до лінії зіткнення. Бюджет військових судів може бути частиною загального бюджету судової системи; водночас на військові формування України може бути покладено обов'язок забезпечення місцевих та апеляційних військових судів – приміщеннями, транспортом, охороною, нормативно-правовою базою.

3. Звичайно, важко обирати, коли на двох шальках терезів перебувають такі важливі питання, як забезпечення справедливості і забезпечення боєздатності збройних сил та безпеки держави. Але певні ризики щодо існування у демократичній правовій державі системи військової юстиції можуть бути усунуті або мінімізовані. Наприклад, сумніви щодо прозорості та незалежності можуть бути розвіяні шляхом посилення цивільного контролю за системою військової юстиції, а розмежування завдань та компетенції і чіткість меж юрисдикції забезпечені у законодавчому порядку.

4. Наразі якнайшвидше необхідно:

- ▶ забезпечити належну спеціалізацію прокурорів спеціалізованих прокуратур в оборонній сфері, включення до їх складу прокурорів з досвідом військової служби на офіцерських посадах, підвищення їх кваліфікації, створення окружних спеціалізованих прокуратур у прифронтовій смузі та окремих гарнізонах, їх належне транспортне, військове та інше забезпечення, а також виплату винагороди за ризик для життя і здоров'я;
- ▶ перетворити СБУ на класичний контррозвідувальний орган, що включатиме військову контррозвідку як елемент військової юстиції;
- ▶ вилучити з функцій СБУ функцію досудового розслідування злочинів проти основ національної безпеки та інших злочинів, які наразі розслідують слідчі СБУ;
- ▶ передати відповідні злочини до підслідності ДБР (і, можливо, Військової поліції), забезпечивши безперешкодний перехід слідчих СБУ, за їх бажанням, на аналогічні посади в ДБР;
- ▶ прийняти Закон «Про Військову поліцію» як військове формування з правоохоронними функціями, спрямованими на військовослужбовців, працівників ЗСУ й усіх інших військових формувань [СБУ, НГУ, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації, Служба зовнішньої розвідки, Державна прикордонна служба, Державна спеціальна служба транспорту, Управління державної охорони України];
- ▶ Військовій поліції, утвореній як ЦОВВ, надати повноваження щодо розслідування усіх вчинених військовослужбовцями кримінальних правопорушень (насамперед пов'язаних з ухиленням від військової служби і порушенням порядку підлеглості та військової честі). На певний перехідний період залишити у підслідності ДБР лише найбільш тяжкі військові злочини, розслідування яких потребує високої кваліфікації, властивої для слідчих ДБР, але при цьому не вимагає від цих слідчих, які не є військовослужбовцями, працювати на територіях бойових дій;
- ▶ передбачити в Законі «Про Державне бюро розслідувань» створення територіальних підрозділів ДБР поблизу територій бойових дій та у відповідних військових гарнізонах – вони мають існувати до завершення формування слідчих підрозділів Військової поліції та взяття ними на себе усієї підслідності ДБР;
- ▶ забезпечити підготовку офіцерів – слідчих та дізнавачів Військової поліції у Військово-юридичному інституті Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого і Військовому інституті Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
- ▶ скасувати статті 172-10–172-20 КУпАП. Водночас визначені в них правопорушення передбачити у Дисциплінарному статуті Збройних Сил України як дисциплінарні проступки, а ті, за які може бути застосований арешт, – у КК України як кримінальні проступки. При цьому врахувати, що у 2021–2023 роках, згідно з даними судової статистики¹¹⁸, до адміністративного арешту були засуджені лише від 3 до 5% військовослужбовців, на яких накладались адміністративні стягнення. Як варіант, може бути запозичений досвід Естонії, де, відповідно до Закону «Про військову службу»,

¹¹⁸ Судова статистика. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/

командир може застосувати до військовослужбовця дисциплінарний арешт строком до 14 днів за вчинення «серйозних або неодноразових порушень військової дисципліни», при цьому командир негайно повідомляє адміністративний суд за місцезнаходженням військової частини про накладення дисциплінарного арешту і подає, серед іншого, затверджену копію наказу про накладення на військовослужбовця дисциплінарного арешту і резюме дисциплінарного розслідування, а суддя своїм рішенням визнає накладення дисциплінарного арешту законним або незаконним (§§171, 173)¹¹⁹;

- ▶ за ступенем тяжкості поділити усі дисциплінарні проступки військовослужбовців на прості й серйозні;
- ▶ залишити за військовими командирами (начальниками) військових формувань повноваження одноосібно застосовувати стягнення за прості дисциплінарні проступки; надати певним військовим командирам (начальникам) повноваження щодо розслідування серйозних проступків і, за пропозицією військових дисциплінарних судів, застосування різноманітних санкцій, зокрема штрафу та службових обмежень;
- ▶ створити на рівні бригади військові дисциплінарні суди та передбачити простий, швидкий порядок розгляду ними дисциплінарних проваджень щодо серйозних дисциплінарних проступків;
- ▶ визначити, що у разі ймовірного застосування до військовослужбовця найбільш суворого стягнення (зокрема, у вигляді пониження в посаді чи у військовому званні або звільнення з військової служби через службову невідповідність) він має право користуватися послугами адвоката;
- ▶ запровадити в системі адвокатури України військову спеціалізацію адвокатів та вжити організаційних й інших необхідних заходів для забезпечення їх високої кваліфікації;
- ▶ створити при адміністрації кожного військового формування Центр безоплатної правової допомоги; передбачити в Законі «Про безоплатну правничу допомогу» категорії військовослужбовців (зокрема військовослужбовців строкової служби, курсантів військових закладів вищої освіти) як суб'єктів безоплатної вторинної правничої допомоги; надати адвокатам, які здійснюють захист військовослужбовців у кримінальному провадженні, право на: безперешкодний доступ до підзахисного у будь-який час; участь у слідчих діях, які здійснюються у зоні бойових дій та на військових об'єктах, а також поставити слідчому та прокурору за обов'язок забезпечити таку участь; отримання на адвокатський запит інформації з обмеженим доступом, якщо вона стосується військовослужбовця-клієнта;
- ▶ виключити із КК України статті 410, 415, 416, 425, які не передбачають специфічних військових кримінальних правопорушень, а лише дублюють положення інших статей КК України – у разі їх виключення кримінальна відповідальність за відповідні правопорушення наставатиме за статтями 185–191, 262, 286, 286-1, 281, 367 КК України.

¹¹⁹ Вашакмадзе М. Особливості військової юстиції: практичне керівництво / Міндія Вашакмадзе. Женева: DCAF, 2018. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/DCAF_Military-Justice_Practice-Note_UKR_Final.pdf

Додаток

Принципи Деко

Ці принципи були б повчальними, якби уряд і парламент України були схильні відновити військові суди для переслідування українських військовослужбовців у рамках національної судової системи.

Принцип №1: Військові суди можуть створюватися лише на підставі конституції або закону з дотриманням принципу поділу влади. Вони мають бути невід'ємною частиною загальної судової системи.

Принцип №2: Військові суди повинні за будь-яких обставин надавати право на справедливий судовий розгляд, гарантоване МПГПП, включаючи його статтю 14, і застосовувати стандарти та процедури, загальноновизнані як гарантії справедливого судового розгляду, включаючи міжнародне гуманітарне право.

Принцип №3: У державі, де є окремі цивільні та військові суди, цивільний суд має первинну юрисдикцію щодо всіх кримінальних правопорушень, вчинених особами, що підлягають військовій службі. Метою ж військових судів є сприяння підтримці військової дисципліни через справедливе відправлення правосуддя. Військові суди повинні розглядати лише такі справи, які мають прямий та суттєвий стосунок до цієї мети, якщо тільки обвинувачений не перебуває за кордоном, коли недоцільно підпорядковувати його юрисдикції звичайних судів направляючої чи приймаючої держави.

Принцип №4: Організація та діяльність військових судів має повністю забезпечувати право кожного на компетентний, незалежний та неупереджений суд на кожній стадії судочинства – від досудового розслідування до суду. Судді військових судів повинні виявляти чесність і компетентність, довести необхідну юридичну підготовку та кваліфікацію. Такі судді повинні мати статус, що гарантує їх незалежність та неупередженість щодо військової ієрархії.

Принцип №6. Статус відмовника від військової служби за переконаннями має визначатися цивільним судом.

Принцип №7. Неповнолітні у жодному разі не повинні передаватися під юрисдикцію військових судів.

Принцип №9: За винятком обставин, які допускаються міжнародним гуманітарним правом, юрисдикція військових судів має бути замінена юрисдикцією звичайних судів у справах про серйозні порушення прав людини, як-от позасудові страти, насильницькі зникнення і тортури.

Принцип №13: Як і в питаннях звичайного права, публічні слухання мають бути правилом, а проведення закритих засідань мати винятковий характер та санкціонуватися конкретним обґрунтованим рішенням, законність якого підлягає перевірці.

Принцип №14: Здійснення права на захист має бути повністю гарантоване у військових судах за будь-яких обставин. Усі судові розгляди у військових судах мають забезпечувати такі гарантії:

- ▶ Кожен обвинувачений у скоєнні кримінального правопорушення вважається невинуватим, доки його вина не буде доведена відповідно до закону;
- ▶ Кожен обвинувачений повинен бути негайно поінформований про деталі кримінального правопорушення, щодо якого йому висунуто звинувачення, і до та під час суду йому повинні бути гарантовані всі права та можливості, необхідні для його захисту;
- ▶ Ніхто не може бути покараний за кримінальне правопорушення, окрім як на засадах індивідуальної кримінальної відповідальності;
- ▶ Кожен обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має право бути засудженим без невинуватого затримки та у його присутності;
- ▶ Кожен обвинувачений у скоєнні кримінального правопорушення має право захищати себе особисто чи через обраного ним самим адвоката; бути поінформованим, якщо він або вона не має юридичної допомоги, про це право; і мати призначену йому юридичну допомогу у будь-якому випадку, коли цього вимагають інтереси правосуддя, і без оплати з його боку у будь-якому разі, якщо він не має достатніх коштів на її оплату;
- ▶ Ніхто не може бути змушений давати показання проти самого себе або до визнання своєї вини;
- ▶ Кожен обвинувачений у скоєнні кримінального правопорушення має право опитати свідків проти нього та добиватися явки та допиту свідків зі свого боку на тих самих умовах, що й свідків проти нього;
- ▶ Жодні заяви або докази, які, як встановлено, були отримані за допомогою тортур, жорстокого, нелюдського чи принижуючого гідність поводження або незаконним способом не можуть бути використані як докази під час розгляду;
- ▶ Кожен обвинувачений повинен мати доступ до всіх матеріалів, які планує надати обвинувачення у суді проти обвинуваченого або які є виправдувальними;
- ▶ Кожен засуджений за кримінальне правопорушення має право на засудження та перегляд вироку вищим судом відповідно до закону;
- ▶ Кожна особа, визнана винуватою, має бути поінформована в момент засудження про її права на судові та інші засоби правового захисту, а також терміни здійснення цих прав.